

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΘΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ

ΘΟΥΚΥΔΙΔΗ

**Περικλέους
'Επιτάφιος**

Τ' τάξη Γενικού Λυκείου
Γενικής Παιδείας

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ

ΑΘΗΝΑ

2^{ος} τόμος

ΘΟΥΚΥΔΙΔΗ

ΠΕΡΙΚΛΕΟΥΣ ΕΠΙΤΑΦΙΟΣ

2^{ος} τόμος

**Εικόνα εξωφύλλου: Επιτύμβια
στήλη του Ευφήρου.**

ΗΛΙΑΣ Σ. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ

ΘΟΥΚΥΔΙΔΗ

Περικλέους Ἐπιτάφιος

**Γ' τάξη Γενικού Λυκείου
Γενικής Παιδείας
2^{ος} τόμος**

**ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ
ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ
ΑΘΗΝΑ**

**Συγγραφέας-Μετάφραση:
ΑΓΓΕΛΟΣ Σ. ΒΛΑΧΟΣ**

**Υπεύθυνοι για το
Παιδαγωγικό Ινστιτούτο:
ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΒΕΪΚΟΥ
Σύμβουλος Π.Ι.
ΣΩΤΗΡΗΣ ΓΚΛΑΒΑΣ
Μόνιμος Πάρεδρος**

**ΠΡΟΣΑΡΜΟΓΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ
ΓΙΑ ΜΑΘΗΤΕΣ
ΜΕ ΜΕΙΩΜΕΝΗ ΟΡΑΣΗ
Κατσαούνου Θεοδώρα**

**Επιμέλεια
Κατσαούνου Θεοδώρα**

Ο αθηναϊκός χαρακτήρας

40¹. «Φιλοκαλοῦμέν² τε γὰρ μετ' εὐτελείας καὶ φιλοσοφοῦμεν ἄνευ μαλακίας· πλούτῳ τε ἔργου μᾶλλον καιρῷ ἢ λόγου κόμπῳ χρώμεθα, καὶ τὸ πένεσθαι οὐχ ὁμολογεῖν τινὶ αἰσχρὸν, ἀλλὰ μὴ διαφεύγειν ἔργῳ αἰσχίον. ἔνι τε τοῖς αὐτοῖς οἰκείων ἅμα καὶ πολιτικῶν ἐπιμέλεια, καὶ ἑτέροις πρὸς ἔργα τετραμμένοις τὰ πολιτικὰ μὴ ἐνδεῶς γνῶναι· μόνοι γὰρ τὸν τε μηδὲν τῶνδε μετέχοντα οὐκ ἀπράγμονα, ἀλλ' ἀχρεῖον³ νομίζομεν, καὶ οἱ αὐτοὶ ἦτοι κρίνομέν γε ἢ ἐνθυμούμεθα ὀρθῶς τὰ πράγματα, οὐ τοὺς λόγους τοῖς ἔργοις βλάβην ἡγούμενοι, ἀλλὰ μὴ προδιδαχθῆναι μᾶλλον λόγῳ

πρότερον ἢ ἐπὶ ἃ δεῖ ἔργῳ ἐλθεῖν.
διαφερόντως γὰρ δὴ καὶ τόδε
ἔχομεν ὥστε τολμᾶν τε οἱ αὐτοὶ
μάλιστα καὶ περὶ ὧν
ἐπιχειρήσομεν ἐκλογίζεσθαι· ὁ
τοῖς ἄλλοις ἀμαθία μὲν θράσος,
λογισμὸς δὲ ὄκνον φέρει.
κράτιστοι δ' ἂν τὴν ψυχὴν δικαίως
κριθεῖεν οἱ τὰ τε δεινὰ καὶ ἡδέα
σαφέστατα γινώσκοντες καὶ διὰ
ταῦτα μὴ ἀποτρεπόμενοι ἐκ τῶν
κινδύνων⁴. καὶ τὰ ἐς ἀρετὴν
ἐνηντιώμεθα τοῖς πολλοῖς· οὐ γὰρ
πάσχοντες εὖ, ἀλλὰ δρῶντες
κτώμεθα τοὺς φίλους.
βεβαιότερος δὲ ὁ δράσας τὴν
χάριν ὥστε ὀφειλομένην δι'
εὐνοίας ᾧ δέδωκε σώζειν· ὁ δὲ
ἀντοφείλων ἀμβλύτερος, εἰδὼς
οὐκ ἐς χάριν, ἀλλ' ἐς ὀφείλημα
τὴν ἀρετὴν ἀποδώσων. καὶ μόνοι

**οὐ τοῦ συμφέροντος μάλλον
λογισμῶ ἢ τῆς ἐλευθερίας τῶ
πιστῶ ἀδεῶς τινὰ ὠφελοῦμεν⁵.**

Κεφ. 40

**Φιλοκαλῶ· αγαπῶ το ωραίο
Εὐτέλεια· φτήνια (εδώ): λιτότητα,
απλότητα.**

**Μαλακία· ἔλλειψη ανδρισμού,
μαλθακότητα.**

**Μᾶλλον καιρῶ ἔργου ἢ κόμπῶ
λόγου· πιο πολύ για να έχουμε τη
δυνατότητα για κάποιο ἔργο παρά
για κομπορημοσύνη.**

**Αἰσχρόν· (ενν. ἡγούμεθα, ὄχι
χρώμεθα - «ζεῦγμα»)**

Τὸ πένεσθαι· τη φτώχεια.

**Ἐνι (=ενέστι) τοῖς
αὐτοῖς· συμβαίνει οι ἴδιοι να...
Ἐτέροις ἕτερα πρὸς ἔργα..**

**ΤΕΤΡΑΜΜΕΝΟΙΣ· και ενώ ο καθένας
μας καταγίνεται με διαφορετική
απασχόληση (επάγγελμα)**

Μη

**ένδεως (λιτότητα)·ικανοποιητικά,
καλά.**

**Ἀπράγμων (αντίθ.:
πολυπράγμων)· φιλήσυχος.**

Ἀχρεῖος· άχρηστος.

**Κρίνω ὀρθῶς· διατυπώνω ορθές
σκέψεις.**

**Ἐνθυμοῦμαι ὀρθῶς· μελετώ,
συλλογίζομαι σωστά.**

**Ἦ ἐλθεῖν ἔργῳ ἐπὶ ἅ δει· πριν
προβούμε σε ενέργειες για ὅσα
πρέπει (να γίνουν).**

**Ἐχω τι διαφερόντως· με διακρίνει
κάτι το ξεχωριστό.**

**Ὡστε τολμᾶν ἐκλογίζεσθαι· ὥστε
να τολμούμε να υπολογίζουμε με
ακρίβεια τις συνέπειες...**

**Μάλιστα (τολμᾶν) μάλιστα
(ἐκλογίζεσθαι)• πολύ... με ακρίβεια.
Ὅ (= τοῦτο δέ, καθ' ὅ) • ενώ
αντίθετα.**

Θράσος• αλόγιστο θάρρος.

Ὕκνος• δισταγμός, δειλία.

Κράτιστος• πολύ δυνατός.

Τὰ δεινὰ• οι κίνδυνοι του πολέμου.

**Τὰ ἡδέα• η καλοπέραση, οι
απολαύσεις της ειρήνης**

Διὰ ταῦτα• και ὅμως.

**Μὴ ἀποτρεπόμενοι• δεν
προσπαθούν ν' αποφύγουν.**

**Τὰ ἐς ἀρετήν (προσδ. της
αναφοράς)• η λ. αρετή με ειδική
σημασία: ευεργετική διάθεση.**

Εὖ πάσχω• ευεργετούμαι.

**Εὖ δρῶ (συνηθ. εὖ
ποιῶ)• ευεργετώ.**

Βέβαιος• σταθερός.

**Ὁ δράσας τὴν χάριν· ο ευεργέτης.
Ὡστε σώζειν (τὴν χάριν)
ὀφειλομένην δι' εὐνοίας ᾧ
δέδωκε· εφόσον επιδιώκει να
παραμένει η ευγνωμοσύνη του
ευεργετημένου, με τη συμπάθεια
που δείχνει (ὁ δράσας τὴν χάριν)
σ' αυτόν.**

**Ὁ ἀντοφείλων· ο ευεργετημένος.
Ἀμβλύς· απρόθυμος.**

**Ἐς χάριν· για να του χρωστούν
ευγνωμοσύνη.**

Ὁφείλημα· εξόφληση χρέους.

**Ἀποδίδωμι τὴν
ἀρετὴν· ανταποδίδω την
ευεργεσία.**

**Τὸ πιστόν (ἢ πίστις) τῆς
ἐλευθερίας· φιλελεύθερο
φρόνημα**

Κεφάλαιο 40

**Ο αθηναϊκός χαρακτήρας:
Φιλοκαλία, ευφυΐα και
ευστροφία· θεληματικότητα·
κοινωνικότητα και
φιλόανθρωπο αισθήματα**

I. Ερμηνευτικές σημειώσεις

- 1. Αναπτύσσοντας το «έν
ἄλλοις» του προηγούμενου
κεφαλαίου ο ρήτορας δεν θειωρεί
απαραίτητο να συνεχίσει τη
σύγκριση ανάμεσα σε Αθήνα και
Σπάρτη, με το εξής σκεπτικό:
αφού στο σημείο που, σύμφωνα
με την πανελλήνια φήμη της,
αποτελούσε το καύχημά της (την
ανδρεία στους πολεμικούς
αγώνες), η Σπάρτη ουσιαστικά
φάνηκε κατώτερη απ' την Αθήνα,
ποιες ελπίδες θα είχε να**

συναγωνιστεί μ' επιτυχία την Αθήνα στα σημεία που αποτελούσαν την αποκορύφωση του αθηναϊκού μεγαλείου; Έτσι, απ' το σημείο αυτό και πέρα ο έπαινος της αθηναϊκής πολιτείας θα συνεχιστεί, για ν' αναδειχτούν το πνεύμα, το ήθος και η κοινωνική ευαισθησία των Αθηναίων ασύγκριτα ανώτερα απ' ό,τι γνώριζε ο κόσμος ως τότε - «για Λακεδαιμονίους θα μιλάμε τώρα;», όπως έγραψε, για άλλη συγκυρία. ο Κ. Καβάφης.

2. Φιλοκαλοῦμεν... ἄνευ μαλακίας· Η «αττική σύνθεση»: από τους Ίωνες κρατούν οι Αθηναίοι την αγάπη στο ωραίο και τη διάθεση για θεωρητική έρευνα, από τους Δωριείς την απλότητα και τον ανδρισμό. Ταυτόχρονα αποφεύγουν τη

χοντροκοπιά και την πνευματική στενότητα των Σπαρτιατων, όπως και τη χλιδή και τη μαλθακότητα των Ιώνων. Με τη φράση αυτή έχουμε ακόμη ένα παράδειγμα για τη μοναδική ικανότητα του Θουκυδίδη να λέει πολλά και σημαντικά πράγματα με ελάχιστα λόγια (βραχυλογία), αλλά ταυτόχρονα με εξαιρετα εντυπωσιακή εκφραστικότητα, όπως δείχνει η υφολογική ανάλυση της περίφημης αυτής φράσης: συνδυασμός επιγραμματικότητας, με πολλαπλές ομοιότητες και μορφικές αντιστοιχίες από τη μια (π.χ. φιλο-καλοῦμεν-φιλο-σοφοῦμεν), αντιθετικές έννοιες (π.χ. φιλοκαλία-εὐτέλεια) και συντάξεις (π.χ. μετ' εὐτελείας - ἄνευ μαλακίας) από την άλλη.

3. Ἀχρεῖον· σύμφωνα με τον Πλούταρχο, ο Σόλων είχε εκδώσει νόμο «ἄτιμον εἶναι τὸν ἐν στάσει μηδετέρας μερίδος γενόμενον». (Χάνει τα πολιτικά του δικαιώματα ὅποιος μένει ουδέτερος σε περίπτωση που θα ξεσπούσε εμφύλια διαμάχη στην πόλη). Βλ. και, παρακάτω, σελ. 78, Παράλληλο χωρίο 4α.
4. Κράτιστοι δ' ... ἐκ τῶν κινδύνων· η φράση αυτή μας δίνει ὄλο το περιεχόμενο της πραγματικής ανδρείας. Με την ἄρση της αντίθεσης: ἔργα-λόγοι ο Αθηναῖος προσεγγίζει την τελειότητα, αφού ἤδη από τον Ὅμηρο (Ιλιάδα I 443) ιδανικός ἄντρας εἶναι ὁ μύθων τε ῥητῆρ καὶ ἔργων πρηκτῆρ (ρήτορας και, συγχρόνως, ἄνθρωπος της πολεμικής, πράξης), ὅπως

είδαμε παραπάνω (οὐ τοὺς λόγους ... ἔργω ἐλθεῖν)· επόμενο βήμα στο δρόμο της ανδρείας, η πορεία προς το πεδίο της κρίσιμης μάχης με πλήρη επίγνωση του κινδύνου.

5. Τῆς ἐλευθερίας τῶ πιστῶ ἀδελῶς τινα ὠφελοῦμεν· συνηθισμένος αυτοέπαινος των Αθηναίων η ανιδιοτελής παροχή βοήθειας (και μάλιστα με σοβαρούς δικούς τους κινδύνους) σε περιπτώσεις όπου ισχυρότεροι (αλλά άδικοι) καταδίωκαν ασθενέστερους. Ἔτσι σώζουν τους Ηρακλείδες από τον Ευρυσθέα, υποχρεώνουν τους Θηβαίους να δώσουν για ταφή τα πτώματα των σκοτωμένων στρατηγών του Ἄργους· πιο πρόσφατα, στην

**ιστορική πια εποχή, βοηθούν τις
Ιωνικές πόλεις που
επαναστάτησαν εναντίον του
Δαρείου και τους Σπαρτιάτες
κατά τον Γ' Μεσσηνιακό πόλεμο.
Βλ. και, παρακάτω, σελ. 78.**

Παράλληλο χωρίο 4β.

**Έτσι ο Αθηναίος αναδεικνύεται
ελεύθερος, ολοκληρωμένος
πολίτης, με ανιδιοτελή
φιλόανθρωπη διάθεση, ύστερ'
από τη δύσκολη σύνθεση που
πραγματώνει, συνταιριάζοντας
με αρμονικό τρόπο ζεύγη
αντιθετικά· συγκεκριμένα: αγάπη
του ωραίου και απλότητα· λόγος,
θεωρία, φιλοσοφία και έργο,
δράση· ενασχόληση με τα κοινά
και φροντίδα για το σπιτικό
του· καλομελετημένη γνώση και
ανυποχώρητη τόλμη· γνώση
των κινδύνων και των**

**απολαύσεων, και ανάληψη
κινδύνων.**

II. Θέματα για μελέτη - Ερωτήσεις

- Έχοντας υπόψη τα αντιθετικά ζεύγη εννοιών του κεφ. 40 (βλ. και την 5η ερμηνευτική σημείωση), καταρτίστε κατάλογο των χαρακτηριστικών των δύο διαμετρικά αντίθετων ανάμεσά τους τύπων ανθρώπου-πολίτη, στο μέσο των οποίων ο Περικλής τοποθετεί τον Αθηναίο.
- Για ένα φτωχό της σύγχρονης κοινωνίας, διατηρεί την αξία της η διακήρυξη του Περικλή «καὶ τὸ πένεσθαι... ἀλλὰ μὴ διαφυγεῖν ἔργῳ αἴσχιον»; Ποιοι λόγοι

οδηγούν στην, κατά τη γνώμη σας, συγκεκριμένη συμπεριφορά του σημερινού φτωχού;

□ «Μη ρίχνεις πέτρα στο πηγάδι που σε δρόσισε»· η παροιμία αυτή, που θέλει ν' αποτρέψει από την αχαριστία τον ευεργετημένο, επιδιώκει να εξασφαλίσει τη συνέχιση της (ευεργετικής) δράσης του ευεργέτη. Ποιες ενδεχόμενες, για τον αχάριστο αλλά και για το κοινωνικό σύνολο, αρνητικές συνέπειες θέλει να προλάβει;

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ ΧΩΡΙΑ ΑΡΧΑΙΩΝ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ

4. Για το κεφάλαιο 40:

α) Από τους άλλους νόμους του Σόλωνα ιδιαίτερα χαρακτηριστικός και παράξενος είναι εκείνος που ορίζει ότι χάνει τα πολιτικά του δικαιώματα όποιος μένει ουδέτερος σε περίπτωση που θα ξεσπούσε εμφύλια διαμάχη στην πόλη. Ήθελε, όπως φαίνεται, ο Σόλων κανένας πολίτης να μη μένει αδιάφορος και ασυγκίνητος για τα δημόσια ζητήματα κοιτάζοντας μόνο πώς να εξασφαλίσει τα δικά του συμφέροντα, ούτε να καυχιέται πως δεν πονά κι αυτός και δεν πάσχει με τα δεινά της πατρίδας του. Αντίθετα, έπρεπε ο πολίτης απ' την

**αρχή να παίρνει θέση πλάι σ'
αυτούς που ενεργούν πιο σωστά
και πιο δίκαια και να κινδυνεύει
μαζί τους και να τους βοηθά, αντί να
περιμένει ακίνδυνα να δει ποιος θα
νικήσει.**

**(Πλούταρχος, Σόλων, κεφ. 20.
Μετάφραση Β. Τσακατίκα)**

**β) Αυτή η χώρα πάντοτε στο δίκιο
στηριγμένη
τον ανήμπορο θέλει να συντρέχει.
Κι έτσι βάσταξε μόχτους και
μόχτους για τους φίλους.**

(Ευριπίδης, Ηρακλείδες, στ. 329-332)

Η Αθήνα σχολείο της Ελλάδας

**41. «Ξυνελών¹ τε λέγω τήν τε
πᾶσαν πόλιν τῆς Ἑλλάδος
παίδευσιν² εἶναι καὶ καθ' ἕκαστον
δοκεῖν ἄν μοι τὸν αὐτὸν ἄνδρα
παρ' ἡμῶν ἐπὶ πλείστ' ἄν εἶδη³ καὶ
μετὰ χαρίτων μάλιστ' ἄν
εὐτραπέλως τὸ σῶμα αὐταρκες
παρέχεσθαι. καὶ ὡς οὐ λόγων ἐν
τῷ παρόντι κόμπος τάδε μᾶλλον ἢ
ἔργων ἐστὶν ἀλήθεια, αὐτὴ ἢ
δύναμις τῆς πόλεως⁴, ἣν ἀπὸ
τῶνδε τῶν τρόπων ἐκτησάμεθα,
σημαίνει. μόνη γὰρ τῶν νῦν ἀκοῆς
κρείσσων ἐς πείραν ἔρχεται, καὶ
μόνη οὔτε τῷ πολεμίῳ ἐπελθόντι
ἀγανάκτησιν ἔχει ὑφ' οἴων
κακοπαθεῖ οὔτε τῷ ὑπηκόῳ
κατάμεμψιν ὡς οὐχ ὑπ' ἀξίων**

ἄρχεται. μετὰ μεγάλων δὲ σημείων
καὶ οὐ δὴ τοὶ ἀμάρτυρόν γε τὴν
δύναμιν παρασχόμενοι τοῖς τε νῦν
καὶ τοῖς ἔπειτα θαυμασθησόμεθα,
καὶ οὐδὲν προσδεόμενοι οὔτε
Ἵμῆρου ἐπαινέτου οὔτε ὅστις
ἔπεισι μὲν τὸ αὐτίκα τέρψει, τῶν δ'
ἔργων τὴν ὑπόνοιαν ἢ ἀλήθεια
βλάψει⁵, ἀλλὰ πᾶσαν μὲν
θάλασσαν καὶ γῆν ἐσβατὸν τῇ
ἡμετέρα τόλμῃ καταναγκάσαντες
γενέσθαι, πανταχοῦ δὲ μνημεῖα
κακῶν τε κάγαθῶν⁶ αἰδία
ξυγκατοικίσαντες. περὶ τοιαύτης
οὖν πόλεως⁷ οἶδε τε γενναίως
δικαιοῦντες μὴ ἀφαιρεθῆναι
αὐτὴν μαχόμενοι ἐτελεύτησαν, καὶ
τῶν λειπομένων πάντα τινὰ εἰκὸς
ἐθέλειν ὑπὲρ αὐτῆς κάμνειν.

Κεφ. 41

Ξυνελών (συναιρέω)· συνοψίζοντας (ενν. το περιεχόμενο των κεφ. 37-40).

Τὴν πᾶσαν πόλιν· την πόλη μας σε όλες τις εκδηλώσεις της.

Παίδευσις· σχολείο.

Ἐπί πλεῖστ' εἶδη· σε πάρα πολλές δραστηριότητες.

Παρέχω τὸ σῶμα αὐτάρκες ἐπί τι· παρουσιάζω τον εαυτό μου (το σώμα) αυτοδύναμο για κάτι

Μετὰ χαρίτων· με χάρη

Εὐτραπέλως (εὐ + τρέπομαι, πρβλ. πολύτροπος)· με ευστροφία, με επιδεξιότητα.

Ἔρχεται ἐς πείραν ἀκοῆς

κρείσσω· (ἐς πείραν ἐρχόμενη ἀποδείκνυται...) βγαίνει από τη δοκιμασία ανώτερη από τη φήμη

της.

Ἄγανάκτησιν ἔχω τινί· δίνω σε κάποιον το δικαίωμα ν' αγανακτήσει.

Ἵφ' οἴων κακοπαθεῖ· από τι (ανάξιους) εχθρούς νικιέται.

Ἵπήκοοι· οι σύμμαχοι των Αθηναίων.

Ἴχει· παρέχει.

Σημεῖα· απτές αποδείξεις.

Οὐ δὴ τοι· και βέβαια ὄχι χωρίς.

Προσδέομαί τινος· ἔχω ανάγκη από...

Τέρψει τὸ αὐτίκα ἔπεσιν· με τα λόγια του θα δώσει μια πρόσκαιρη χαρά.

Τὴν ὑπόνοιαν τῶν ἔργων· την ιδέα που θα σχηματιστεί (αργότερα) για τα έργα μας.

Γενέσθαι ἔσβατόν· να δώσει «γῆν καὶ ὕδωρ», να γίνει πέρασμα μας.

**Ξυγκατοικίζω· ιδρύω, στήνω μαζί.
Κακῶν τε κάγαθῶν· για τις
συμφορές και τις νίκες μας.
Ἄϊδια· ακατάλυτα, αιώνια.
Δικαιοῦντες μὴ ἀφαιρεθῆναι
αὐτήν· πιστεύοντας ὅτι ἦταν
καθήκον τους να μη χαθεί αυτή.
Λείπομαι· μένω, μένω στη ζωη.
Ἐθέλειν κάμνειν· με προθυμία να
μοχθεί.**

Κεφάλαιο 41

**Η Αθήνα σχολείο της Ελλάδας.
Το εγκώμιο της Αθήνας, που
βεβαιώνεται από τα έργα της,
είναι ταυτόχρονα και εγκώμιο
των νεκρών που θάβονται**

I. Ερμηνευτικές σημειώσεις

- 1. Στο κεφάλαιο αυτό έχουμε τον απόλυτο ύμνο της Αθήνας: ο Περικλής, αφού ως τώρα υπαινικτικά δήλωνε την υπεροχή της, τώρα το κάνει ξεκάθαρα· ακόμη, όπως θα δούμε στο τέλος του κεφαλαίου, και οι αποτυχίες της πόλης τεκμηριώνουν το μεγαλείο της, όπως αυτό περιγράφηκε στα κεφ.**

**37-40, ανακεφαλαίωση των
οποίων είναι το κεφ. 41.**

**2. Τῆς Ἑλλάδος παιδευσιν· για
την υπεροχή της Αθήνας και το
προβάδισμά της στην
πνευματική καλλιέργεια, έγινε
λόγος και στον Πρωταγόρα, του
Πλάτωνα: Ἐγὼ γὰρ Ἀθηναίους,
ὥσπερ καὶ οἱ ἄλλοι Ἕλληνες,
φημὶ σοφοὺς εἶναι (319b) και:
τῆς τε Ἑλλάδος εἰς αὐτὸ τὸ
πρυτανεῖον τῆς σοφίας (337d).
Βλ. και, παρακάτω, σελ. 78,
Παράλληλα χωρία 5α και 5β.**

**3. Ἐπὶ πλεῖστα εἶδη· στη
μονολιθική ικανότητα του
Σπαρτιάτη (καλὸς πολεμιστῆς
και τίποτε ἄλλο), οι Αθηναῖοι
αντιπαραθέτουν την
πολυδύναμη επάρκειά τους σε
διαφορετικούς τομείς
δραστηριότητας. Χαρακτηριστικά**

παραδείγματα ο Σόλων
(νομοθέτης, ποιητής, στρατηγός,
έμπορος) και ο Ξενοφών
(στρατηγός, ιστορικός,
φιλόσοφος, κτηματίας, κυνηγός
κτλ.). Βλ. και, παρακάτω, σελ. 78,
Παράλληλο χωρίο 5γ.

4. **Ἡ δύναμις τῆς πόλεως** η
στρατιωτική και οικονομική
δύναμη της Αθήνας, όπως
παρέμενε ακόμη σ' όλη της τη
μοναδική για αρχαίο ελληνικό
κράτος ακμή στην έναρξη του
Πελοποννησιακού πολέμου,
όπως την περιγράφει στο κεφ.
13 του Β βιβλίου της ιστορίας του
ο Θουκυδίδης.
Κυριολεκτικά θαλασσοκράτωρ η
Αθήνα, κυριαρχούσε στη
Μεσόγειο.

5. **Οὐδέν προσδεόμενοι...**
βλάψει το ότι ο Όμηρος για

τους αρχαίους ήταν ο ασυναγώνιστος έπαινέτης της αρετής ανθρώπων και πόλεων το διαπιστώνουμε και από τη γνωστή παράγραφο του Αρριανού: «Καὶ εὐδαιμόνισεν ἄρα, ὡς λόγος, Ἀλέξανδρος Ἀχιλλέα, ὅτι Ὅμηρου κήρυκος ἐς τὴν ἔπειτα μνήμην ἔτυχεν». ('Αλεξάνδρου Ανάβασις, Α 12). Ἔτσι και εδώ ο Ὅμηρος αναφέρεται ως πρώτος ανάμεσα στους ομότεχνους (= εγκωμιαστές χωρίς τεκμηρίωση των επαίνων τους), τους Ἴωνες λογογράφους, τους οποίους, μαζί με τον Ηρόδοτο, ο Θουκυδίδης (βιβλ. Α 21) αντιπαραθέτει στη δική του αντικειμενική εξιστόρηση των πραγμάτων: «Δεν πιστεύω ότι (τα παλαιότερα) έγιναν όπως τα

ύμνησαν οι ποιητές στολίζοντάς τα ώστε να φανούν σπουδαιότερα ούτε όπως τα ιστόρησαν οι λογογράφοι, αποβλέποντας περισσότερο σ' ό,τι σαγηνεύει τον ακροατή και όχι στην αλήθεια».

6. Μνημεία κακῶν τε κάγαθῶν για την υστεροφημία ενός μεγάλου λαού η ανάμνηση μεγαλόπνων επιχειρήσεων που απέτυχαν έχει την ίδια σημασία με την ανάμνηση των θριάμβων του. Π.χ. το ότι τόλμησε ελληνική πολιτεία να χτυπήσει την περσική δύναμη στη Μέμφη της Αιγύπτου (454 π.Χ.), έστω και αν απέτυχε, δείχνει τη δύναμή της, όσο και ο θρίαμβος του Κίμωνα στις όχθες του Ευρυμέδοντα (408 π.Χ.), στην Παμφυλία της Μ. Ασίας.

7. Περὶ τοιαύτης οὖν πόλεως... Η τελική αυτή περίοδος του κεφαλαίου λειτουργεί τριπλά: i) Ανακεφαλαιώνει το εγκώμιο της πόλης που προηγήθηκε· ii) σημειώνει τη μετάβαση στη δεύτερη ενότητα του κύριου μέρους του λόγου (βλ. κεφ. 36 και σημείωση), τον έπαινο των νεκρών (οἶδε), και, iii) προεξαγγέλλει την παραίνεση στους επιζώντες (πάντα τινὰ τῶν λειπομένων), που θα διατυπώσει στο κεφ. 43.

II. Θέματα για μελέτη-Ερωτήσεις

- **Η αὐτάρκεια, που επίμονα αποδίδει στην Αθήνα ο Περικλής,**

διακρίνεται σε αυτάρκεια που αφορά στην πόλη συνολικά και αυτάρκεια που αφορά στον κάθε Αθηναίο πολίτη ατομικά. Ποια η αμοιβαία σχέση τους;

□ Αφού μελετηθεί υφολογικά η φράση: οὔτε τῷ πολεμῖῳ... ὡς οὐχ ὑπ' ἀξίων ἄρχεται, να δειχτεί η τέλεια συντακτική αντιστοιχία ανάμεσα στα δύο μέλη της (α. οὔτε... κακοπαθεῖ β. οὔτε... ἄρχεται).

□ Θαυμασθησόμεθα· αυτή η πρόβλεψη του Περικλή για την υστεροφημία της πόλης του δικαιώθηκε από τον τρόπο με τον οποίο οι επόμενες γενεές, κι ως σήμερα, αντίκρισαν την Αθήνα του «χρυσού αιώνα»; Ποια αποδεικτικά στοιχεία μπορείτε να προσκομίσετε τόσο για τις παλιότερες εποχές, όσο και για τη σημερινή ελληνική

και παγκόσμια πραγματικότητα;

- Παρουσιάζοντας αυτή την ασύγκριτη και ιδανική εικόνα της αθηναϊκής πολιτείας, είναι αναμενόμενο ο Περικλής να ωραιοποιεί υπερβολικά την πραγματικότητα. Μπορούν να επισημανθούν τα σημεία, όπου η υπερβολή είναι πιο αισθητή;**

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ ΧΩΡΙΑ ΑΡΧΑΙΩΝ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ

6. Για το κεφάλαιο 41:

α) Τόσο πολύ ξεπέρασε η πόλη μας όλους τους άλλους στην πνευματική ανάπτυξη και στην τέχνη του λόγου, ώστε οι δικοί της μαθητές έγιναν δάσκαλοι στους άλλους· το όνομα πάλι Έλληνες το έκανε να μη συμβολίζει πια την καταγωγή, αλλά την καλλιέργεια του πνεύματος, και Έλληνες να ονομάζονται πιο πολύ όσοι δέχτηκαν τον τρόπο της δικιάς μας αγωγής και μόρφωσης παρά αυτοί που έχουν την ίδια με εμάς καταγωγή.

(Ισοκράτης, Πανηγυρικός, 50.
Μετ. Στ. Μπαζάκου)

**β) Ω λιόλαμπρη και
μενεξεδοστεφανωμένη και
χίλιοτραγουδημένη Αθήνα, κάστρο
της Ελλάδας,
θεόπνευστη πολιτεία!**

(Πίνδαρος, Διθυράμβων 5)

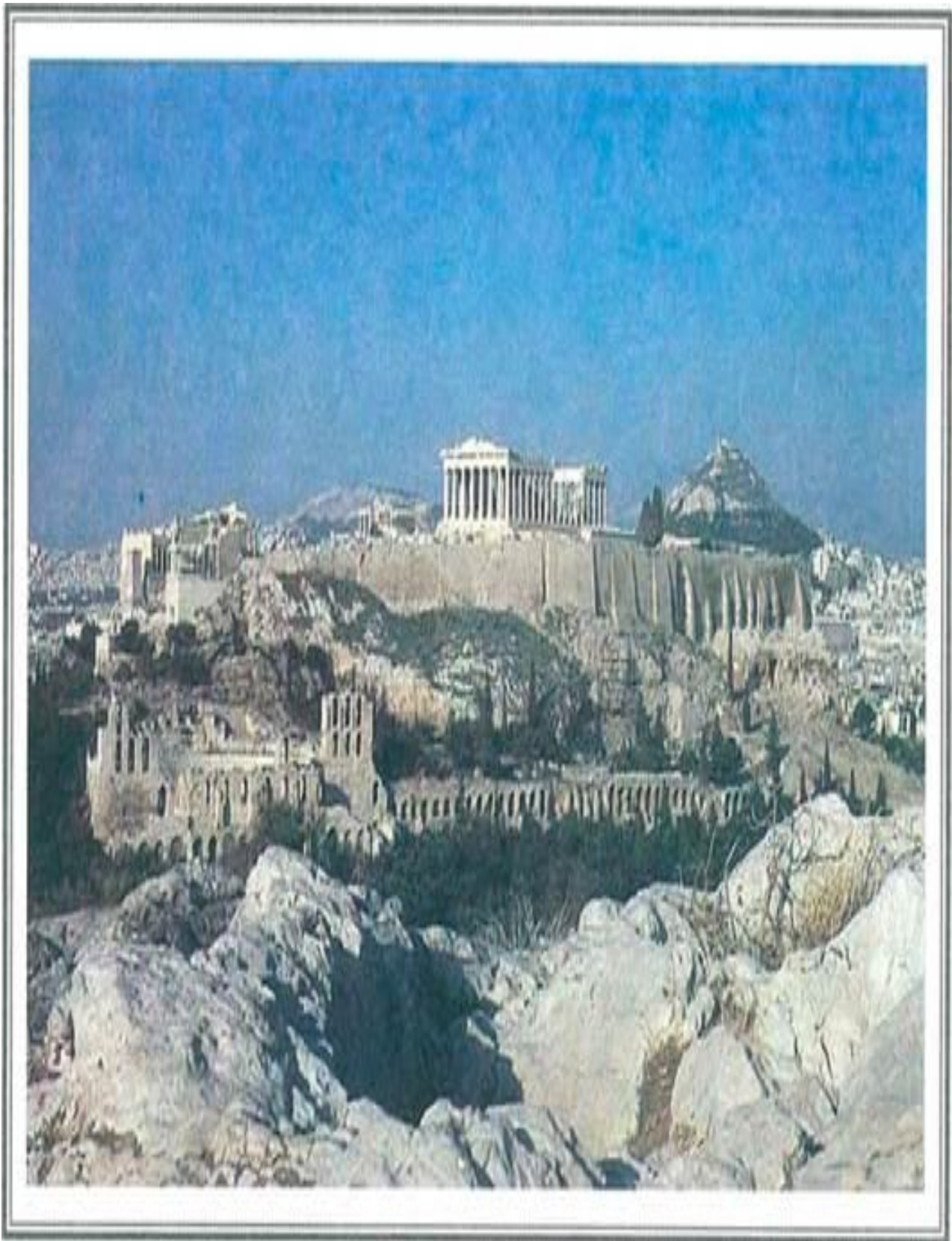
**γ) Λακεδαιμόνιοι, δεν
συλλογιστήκατε ποτέ ως τώρα
ποιοι είναι αυτοί οι Αθηναίοι με
τους οποίους θ' αναμετρηθείτε και
πόσο από σας και σ' όλα
διαφέρουν. Αυτοί είναι νεωτεριστές,
ικανοί και γρήγορα να συλλάβουν
ένα σχέδιο και γρήγορα να
πραγματοποιήσουν αυτά που
αποφάσισαν... αποτολμούν πάνω
από τη δύναμή τους και
διακινδυνεύουν αντίθετα απ' τις
υπαγορεύσεις της λογικής και στις**

δυσκολίες είναι αισιόδοξοι... είναι αποφασιστικοί... και ταξιδευτές· γιατί νομίζουν πως με την αποδημία μπορεί ν' αποκτήσουν κάτι... Όταν νικούν τραβούν μπροστά όσο γίνεται περισσότερο, ενώ όταν νικιούνται υποχωρούν όσο γίνεται λιγότερο. Εκείνοι και τα σώματά τους, σαν να 'ταν ολότελα ξένα, τα θυσιάζουν για το καλό της πόλης, αλλά και το πνεύμα τους, που το θεωρούν εντελώς δικό τους, το βάζουν στην υπηρεσία της. Κι αν, όσα συλλάβουνε με το νου τους, δεν τα πραγματοποιήσουν, νομίζουν ότι έχασαν δικά τους, αν όμως όσα επιδίωξαν τ' αποχτήσουν, θαρρούνε ότι πέτυχαν λίγα σε σύγκριση μ' όσα πρόκειται να κάμουν αν, τέλος, αποπειραθούνε κάτι κι αποτύχουν, με καινούργιες

**ελπίδες αναπληρώνουν την
έλλειψη· γιατί σ' αυτούς μονάχα
συμβαίνει η ελπίδα της απόχτησης
εκείνων που έχουν βάλει στο νου
τους κι η απόχτηση να είναι ίδια,
επειδή επιχειρούν γρήγορα τα όσα
αποφασίσουν.**

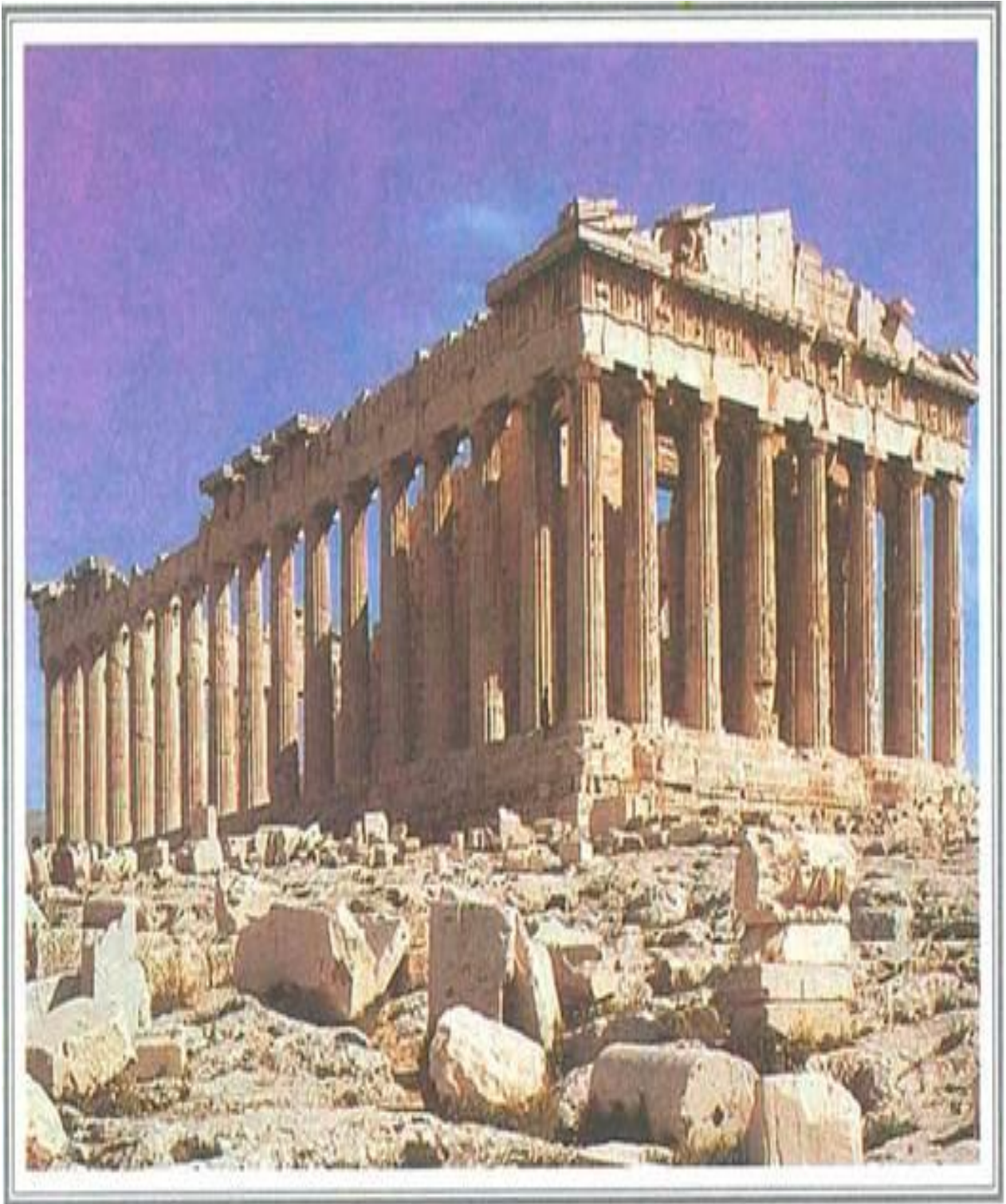
**(Θουκυδίδης Βιβλίο Ι. 70.
Μετάφραση Δ. Γεωργοπαπαδάκου)**

Το μεγαλείο της Αθήνας: α) Άποψη της Ακρόπολης των Αθηνών

Το μεγαλείο της Αθήνας: β) Ο Παρθενώνας από ΒΔ.

Το εγκώμιο των νεκρών

42. «Δι' ὃ ¹ δὴ καὶ ἐμήκυνα τὰ
περὶ τῆς πόλεως, διδασκαλίαν τε
ποιούμενος μὴ περὶ ἴσου ἡμῖν
εἶναι τὸν ἀγῶνα καὶ οἷς
τῶνδε² μηδὲν ὑπάρχει ὁμοίως, καὶ
τὴν εὐλογίαν ³ ἅμα ἐφ' οἷς νῦν
λέγω φανεράν σημείοις καθιστάς.
καὶ εἴρηται αὐτῆς τὰ μέγιστα· ἃ
γὰρ τὴν πόλιν ὑμνησα, αἱ τῶνδε
καὶ τῶν τοιῶνδε
ἀρεταὶ⁴ ἐκόσμησαν, καὶ οὐκ ἂν
πολλοῖς τῶν Ἑλλήνων ἰσόρροπος
ὥσπερ τῶνδε ὁ λόγος τῶν ἔργων
φανεῖη. δοκεῖ δέ μοι δηλοῦν
ἄνδρὸς ἀρετὴν πρώτη τε
μηνύουσα καὶ τελευταία
βεβαιούσα ἢ νῦν τῶνδε

καταστροφή. καὶ γὰρ τοῖς τᾶλλα
χειροσι δίκαιον τὴν ἐς τοὺς
πολέμους ὑπὲρ τῆς πατρίδος
ἀνδραγαθίαν προτίθεσθαι· ἀγαθῶ
γὰρ κακὸν ἀφανίσαντες κοινῶς
μᾶλλον ὠφέλησαν ἢ ἐκ τῶν ἰδίων
ἔβλαψαν. τῶνδε δὲ οὔτε πλούτου
τις τὴν ἔτι ἀπόλαυσιν προτιμήσας
ἐμαλακίσθη οὔτε πενίας ἐλπίδι, ὡς
κἂν ἔτι διαφυγῶν αὐτὴν
πλουτήσειεν, ἀναβολὴν τοῦ
δεινοῦ ἐποιήσατο· τὴν δὲ τῶν
ἐναντίων τιμωρίαν ποθεινοτέραν
αὐτῶν λαβόντες καὶ κινδύνων ἅμα
τόνδε κάλλιστον νομίσαντες
ἐβουλήθησαν μετ' αὐτοῦ τοὺς μὲν
τιμωρεῖσθαι, τῶν δὲ ἐφίεσθαι,
ἐλπίδι μὲν τὸ ἀφανὲς τοῦ
κατορθώσειν ἐπιτρέψαντες, ἔργῳ
δὲ περὶ τοῦ ἤδη ὀρωμένου σφίσιν
αὐτοῖς ἀξιοῦντες πεποιθέναι, καὶ

**έν αὐτῷ τῷ ἀμύνεσθαι καὶ παθεῖν
μᾶλλον ἡγησάμενοι ἢ τὸ ἐνδόντες
σώζεσθαι, τὸ μὲν αἰσχροὺν τοῦ
λόγου ἔφυγον, τὸ δ' ἔργον τῷ
σώματι ὑπέμειναν καὶ δι'
ἐλαχίστου καιροῦ τύχης
ἀμα ἀκμῆ τῆς δόξης μᾶλλον ἢ τοῦ
δέους ἀπηλλάγησαν»⁵.**

Κεφ. 42

**Διδασκαλίαν ποιούμενος· γιατί
θέλησα να κάνω κατανοητό
ὅτι...**

**Ὁ ἀγὼν οὐκ ἐστὶ περὶ ἴσου· δεν
αγωνίζονται για πράγματα ἴσης
σημασίας.**

**Τῶνδε· των αξιῶν που
ξεχωρίζουν την Αθήνα απ' ὅλες
τις ἄλλες πόλεις (ὅπως
περιγράφηκαν στα**

προηγούμενα κεφάλαια).
Ευλογία (εὖ + λέγω)· έπαινος,
εγκώμιο.
Έφ' οἷς · τούτων, έφ' οἷς
(πρβλ. κεφ. 34: έπ' αὐτοῖς).
Αὐτῆς· δηλ. της ευλογίας.
Άρεταί· ανδραγαθήματα.
Οὐ πολλοῖς· οὐ πολλοῖς ὥσπερ
τοῖσδε.
Καταστροφή (υποκείμ. του
δηλοῦν) ο θάνατος.
Πρώτη μηνύουσα· πρώτο
φάνέρωμα.
Τελευταία βεβαιούσα· τελική
επισφράγιση.
Τοῖς τᾶλλα χείροσι· στην
περίπτωση ὅσων από κάθε
άλλη άποψη είναι κακοί.
Προτίθημί τι (την
άνδραγαθίαν) τινὸς (τῆς ἐς τὰ

ἄλλα κακίας)· κρίνω
σπουδαιότερο κάτι από κάτι
άλλο.

Ἄγαθόν· ανδραγαθία.

Κακόν· ηθικό παράπτωμα.

Ἄφανίζω· ξεπλενω.

Κοινῶς ὠφέλησαν· ωφέλησαν
την κοινή υπόθεση.

Ἐκ τῶν ἰδίων· με τα
προσωπικά τους
παραπτώματα.

Ἐμαλακίσθη· έδειξε δειλία.

Τὴν ἔτι ἀπόλαυσιν· την
απόλαυση για περισσότερο
χρόνο.

Πενίας ἐλπίδι· τῇ ἐλπίδι, ἣν ἡ
πενία διασώζει, ὡς...

Ἔτι· κι αυτή τη φορά.

Αὐτήν· την πενίαν.

Ἐπιτρέπω τὸ ἀφανές τοῦ

κατορθώσιν

**ἐλπίδι·εμπιστεύομαι την
αβέβαιη έκβαση του αγώνα, την
αβέβαιη προοπτική της νίκης,
στην ελπίδα.**

Ἔργω· μες στη μάχη.

**Τὸ ἤδη ὀρώμενον· αυτό που
είχαν μπροστά στα μάτια τους.**

**Ἀξιοῦντες πεποιθέναι σφίσιν
αὐτοῖς· θεωρούσαν**

**υποχρέωσή τους να στηριχτούν
στον εαυτό τους (στην
προσωπική τους ανδρεία).**

**Ἐν αὐτῷ· ἐν τῷ ἔργω, μες στη
μάχη.**

Κάλλιον ἡγοῦμαι τι

**ἢ ...προτιμῶ κάτι από κάτι
άλλο.**

**Ἐνδίδωμι· υποχωρῶ, τρέπομαι
σε φυγή.**

Φεύγω· αποφεύγω.

**Τὸ αἰσχρὸν τοῦ λόγου· την
ντροπή να τους λένε δειλούς.
Ἵπομένω τῷ σώματι τὸ
ἔργον· αναλαμβάνω τον αγώνα
δίνοντας τη ζωή μου.
Καιρὸς· κρίσιμη ὥρα.
Ἄκμή τύχης· (πρβλ. ἐπὶ ξυροῦ
ἀκμῆς) καθώς κρινόταν ἀπὸ
την τύχη η ζωὴ τους.
Ἄπηλλάγησαν μᾶλλον τῆς
δόξης (ενν. τοῦ δέους) ἀπὸ
την κατηγορία ὅτι νιώθουν
φόβο·
ἢ τοῦ δέους· παρά ἀπὸ το
φόβο.**

2. Η ΔΕΥΤΕΡΗ ΕΝΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΜΕΡΟΥΣ ΤΟΥ ΛΟΓΟΥ (κεφ. 42-43)

Κεφάλαιο 42 Το εγκώμιο των νεκρών

I. Ερμηνευτικές σημειώσεις

- 1. Δι' ὃ με τον εμπρόθετο αυτό προσδιορισμό της αιτίας έχουμε, ύστερ' από την πρώτη αιτιολόγηση της επιμήκυνσης του επαίνου της πολιτείας, στο κεφ. 36 (νομίζων... ἔπακοῦσαι αὐτῶν), και δεύτερη αιτιολόγησή της· γιατί με τον διεξοδικό έπαινο της πολιτείας ταυτόχρονα υπηρετείται το εγκώμιο των νεκρών και η δικαίωση των θυσιών, στις οποίες πρέπει να**

υποβληθούν και οι επιζώντες για χάρη της.

2. **τῶνδε**· είναι το σύνολο των αξιών και των υλικών, κοινωνικών και πνευματικών αγαθών της αθηναϊκής πολιτείας.
3. **Εὐλογία**· ο Περικλής (όπως φαίνεται και από το παρακάτω: ὕμνησα) έχει συναίσθηση ότι φιλοτεχνεί ὕμνο στην πόλη. Η Αθήνα υμνήθηκε, εκτός από τους ρήτορες όλων των Ἐπιταφίων (και τον Ισοκράτη στον Πανηγυρικό του), ιδιαίτερα από τους ποιητές, όπως τον Σιμωνίδα τον Κεῖο, τον Πίνδαρο, τον Αισχύλο, τον Σοφοκλή, τον Ευριπίδη, τον Αριστοφάνη.
4. **Αἱ τῶνδε...**
ἀρεταί· αμφίδρομη γίνεται η επίδραση ανάμεσα στο μεγαλείο

της πόλης και τον ηρωισμό των νεκρών: όπως παραπάνω ο ηρωισμός των νεκρών στηρίχτηκε στο μεγαλείο της πόλης, έτσι εδώ το μεγαλείο αυτό πηγάζει από τα ηρωικά κατορθώματά τους. Αυτή η αμφίδρομη επίδραση δηλώνεται σε πολύ κατάλληλο σημείο· γιατί από εδώ αρχίζει το εγκώμιο των νεκρών, που μονάχα με τη φράση: ἅ γὰρ τὴν πόλιν ὕμνησα... ἐκόσμησαν αποχτά όλο του το περιεχόμενο.

5. Αξιοπρόσεχτη είναι η κλιμάκωση (= βαθμιαίο ανέβασμα) της εκδήλωσης της ανδρείας τους: α) οὐκ ἀναβολὴν τοῦ δεινοῦ ἐποίησατο, β) ἐβουλήθησαν, γ) ὑπέμειναν τὸ ἔργον τῷ σώματι, δ) ἀπηλλάγησαν τῆς δόξης (τοῦ

δέους). Βλ. και, παρακάτω, σελ. 79, Παράλληλο χωρίο 6.

II. Θέματα για μελέτη - Ερωτήσεις

- Συμφωνείτε με τον ισχυρισμό: «ο θάνατος για την πατρίδα παραγράφει τις προηγούμενες παρεκτροπές της ιδιωτικής ζωής»; Μπορείτε να προσκομίσετε παραδείγματα και να διατυπώσετε επιχειρήματα είτε υπέρ είτε κατά του ισχυρισμού αυτού;
- Ξεκινώντας από διαφορετική αφετηρία, οι αιώνια αντίπαλες κοινωνικές τάξεις (πλούσιοι... πένητες) τερματίζουν στην ίδια υψηλή κορυφή ηθικής καταξίωσης: την αυτοθυσία για τη σωτηρία της πατρίδας. Ανταποκρίνεται στα

πράγματα ή είναι απλώς μια ιδεολογική σύλληψη αυτή η ταύτιση, σύμφωνα με τις εμπειρίες σας από την καθημερινή ζωή και τα δεδομένα της ιστορίας;

□ Ποια διαδοχικά στάδια ηθικής ανάτασης διακρίνετε στην ανοδική πορεία των πεσόντων, από την αρνητική διατύπωση (ούτε... ούτε έποιήσατο) ως το ηρωικό τέλος τους;

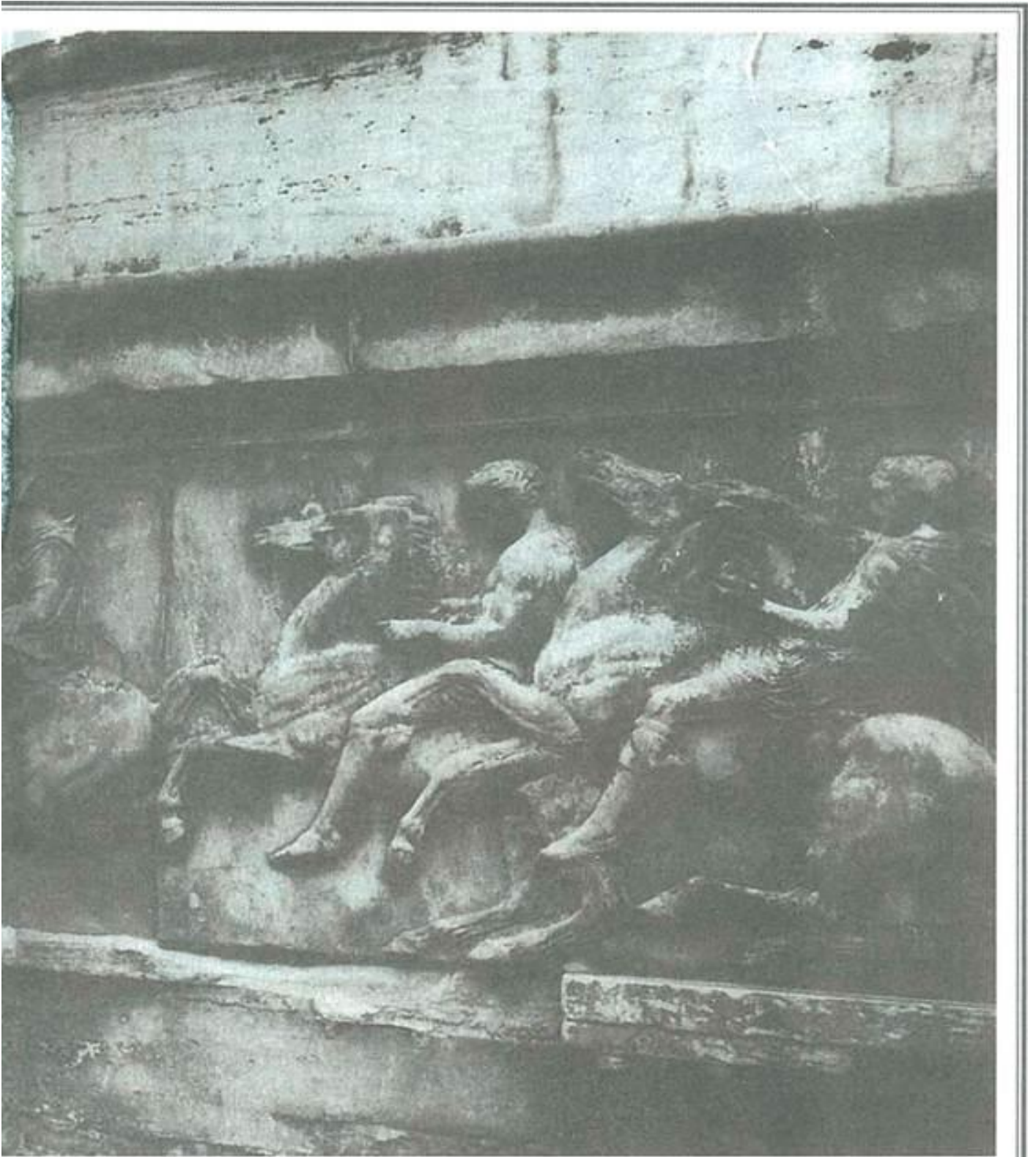
□ Αναπτύξτε διεξοδικότερα τη φράση: «δεν φοβήθηκαν τον θάνατο, φοβήθηκαν περισσότερο μήπως δώσουν την εντύπωση ότι τον φοβούνται». Πρόκειται για σοφιστική παραδοξολογία ή μπορεί να είναι ρεαλιστική ερμηνεία της ηρωικής απόφασης που οδηγεί στο θάνατο (οπότε συμπίπτει με την έννοια που δίνει ο νεοελληνικός λαός στη λέξη «φιλότιμο»);

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ ΧΩΡΙΑ ΑΡΧΑΙΩΝ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ

Για το κεφάλαιο 42:

**Τη στιγμή που (οι νεκροί μας)
παράβλεψαν την έμφυτη σ' όλους
τους ανθρώπους αγάπη για τη ζωή
και προτίμησαν να πεθάνουν
ένδοξα παρά ζωντανοί να δουν
δυστυχισμένη την Ελλάδα, πώς η
αρετή τους δεν έχει παραμείνει
αξεπέραστη απ' οποιοδήποτε
(ρητορικό) λόγο;**

(Δημοσθένης Επιτάφιος, 1)

Το μεγαλείο της Αθήνας: γ) Γλυπτά από τη ζωφόρο του Παρθενώνα με θέμα την πομπή των Παναθηναίων.

Η αυτοθυσία των θαπτόμενων νεκρών

43. «Καὶ οἶδε μὲν προσηκόντως τῇ πόλει τοιοῖδε ἐγένοντο· τοὺς δὲ λοιποὺς χρή ἀσφαλεστέραν μὲν εὐχεσθαι, ἀτολμοτέραν δὲ μηδὲν ἀξιοῦν τὴν ἐς τοὺς πολεμίους διάνοιαν ἔχειν, σκοποῦντας μὴ λόγῳ μόνῳ τὴν ὠφελίαν, ἣν ἂν τις πρὸς οὐδὲν χεῖρον αὐτοὺς ὑμᾶς εἰδότας μηκύνει, λέγων ὅσα ἐν τῷ τοὺς πολεμίους ἀμύνεσθαι ἀγαθὰ ἔνεστιν, ἀλλὰ μᾶλλον τὴν τῆς πόλεως δύναμιν καθ' ἡμέραν ἔργῳ θεωμένους καὶ ἐραστάς γιγνομένους αὐτῆς¹, καὶ ὅταν ὑμῖν μεγάλη δόξη εἶναι, ἐνθυμουμένους ὅτι τολμῶντες καὶ γιγνώσκοντες τὰ δέοντα καὶ ἐν

τοῖς ἔργοις αἰσχυνόμενοι² ἄνδρες
αὐτὰ ἐκτήσαντο, καὶ ὁπότε καὶ
πεῖρα του σφραεῖεν, οὐκ οὖν καὶ
τὴν πόλιν γε τῆς σφετέρας ἀρετῆς
ἀξιοῦντες στερίσκειν, κάλλιστον
δὲ ἔρανον αὐτῇ προῖέμενοι. κοινῇ
γὰρ τὰ σώματα διδόντες ἴδια τὸν
ἀγήρων ἔπαινον ἐλάμβανον καὶ
τὸν τάφον ἐπισημότατον, οὐκ ἐν
ᾧ κείνται μᾶλλον, ἀλλ' ἐν ᾧ ἡ
δόξα αὐτῶν παρὰ τῷ ἐντυχόντι
αἰεὶ καὶ λόγου καὶ ἔργου καιρῷ
αἰεὶ μνηστος καταλείπεται³.
ἀνδρῶν γὰρ ἐπιφανῶν πᾶσα γῆ
τάφος, καὶ οὐ στηλῶν μόνον ἐν τῇ
οἰκείᾳ σημαίνει ἐπιγραφῇ, ἀλλὰ
καὶ ἐν τῇ μὴ προσηκούσῃ
ἀγραφος μνήμη παρ' ἐκάστῳ τῆς
γνώμης μᾶλλον ἢ τοῦ ἔργου
ἐνδιδαιτᾶται⁴. οὓς νῦν ὑμεῖς
ζηλώσαντες καὶ τὸ εὐδαιμον τὸ

**ἐλεύθερον, τὸ δ' ἐλεύθερον τὸ
εὐψυχον
κρίναντες⁵ μὴ περιορᾶσθε τοὺς
πολεμικοὺς κινδύνους. οὐ γὰρ οἱ
κακοπραγοῦντες δικαιότερον
ἀφειδοῖεν ἂν τοῦ βίου, οἷς ἐλπίς
οὐκ ἔστιν ἀγαθοῦ, ἀλλ' οἷς ἢ
ἐναντία μεταβολὴ ἐν τῷ ζῆν ἔτι
κινδυνεύεται καὶ ἐν οἷς μάλιστα
μεγάλα τὰ διαφέροντα, ἢν τι
πταίσωσιν. ἀλγεινότερα γὰρ ἀνδρὶ
γε φρόνημα ἔχοντι ἢ μετὰ τοῦ
μαλακισθῆναι κάκωσις ἢ ὁ μετὰ
ῥώμης καὶ κοινῆς ἐλπίδος ἅμα
γιγνόμενος ἀναίσθητος
θάνατος»⁶.**

Κεφ. 43

Ἰπροσηκόντως· ὅπως ταιριάζει (κυριολεκτικά: σαν συγγενείς (προσήκοντες), σαν παιδιά της). Τοιοῖδε ἐγένοντο· αναδείχτηκαν τέτοιοι.

Εὐχεσθαι ἔχειν τὴν ἐς τοὺς πολεμίους διάνοιαν ἀσφαλεστέραν, ἀτολμοτέραν δὲ μηδὲν ἀξιοῦν· να εὐχεσθε το φρόνημά σας ἐναντίον των ἐχθρῶν να σας φέρει μικρότερο κίνδυνο, ὅμως να μη ανεχθείτε να εἶναι ἀτολμότερο.

Λόγος· νους, το λογικό.

Πρὸς ὑμᾶς αὐτοὺς εἰδότας οὐδὲν χεῖρον· σε σας που οι ἴδιοι τα ξέρετε καλύτερα.

Ἐνθυμοῦμαι· συλλογίζομαι.

Αἰσχυνόμενοι ἐν τοῖς ἔργοις· ἄντρες με φιλότιμο, ἄντρες που στη μάχη νιώθουν ντροπή (να μη κάνουν το καθήκον τους). Ὅποτε σφαιεῖεν πείρα του (τινός)· εἶποτε καὶ πειρώμενοί τινος σφαιεῖσαν· και αν καμιά φορά σε μια προσπάθειά τους αποτύχαιναν. Οὐκ ἀξιοῦντες· δεν επέτρεπαν στον εαυτό τους ... Προῖεμαι ἔρανον· προσφέρω συνεισφορά. Ἐντυχῶν αἰεὶ καιρὸς καὶ λόγου καὶ ἔργου · κάθε ευκαιρία που παρουσιάζεται είτε δημηγορίας είτε μάχης. Ἐπιγραφή στηλῶν ἐν τῇ οἰκείᾳ (γῆ) σημαίνει· η επιγραφή μιας

στήλης στη γενέτειρά τους το
δηλώνει

**Μή προσήκουσα (γῆ)· ξένη
χώρα.**

**Ἐνδιδαιτᾶται παρ' ἑκάστῳ
ἄγραφος μνήμη τῆς γνώμης
μᾶλλον ἢ τοῦ ἔργου· ζει μες στην
ψυχή του καθενός ἀγραφή η
θύμηση ὄχι τόσο των
ανδραγαθημάτων τους, ὅσο του
φρονήματός τους.**

**Τὸ εὐδαιμον... κρίναντες· καὶ
κρίναντες εὐδαιμονίαν τὴν
ἐλευθερίαν, ἔλευθερίαν δὲ τὴν
εὐψυχίαν (γενναιότητα).**

**Περιορῶμαι (εδῶ)· δειλιάζω
μπροστά σε...**

Κακοπραγῶ· δυστυχῶ.

**Ἄφειδῶ τοῦ βίου· αψηφῶ τη ζωή
μου.**

Κινδυνεύεται ἢ ἐναντία

μεταβολή ἐν τῷ ζῆν· υπάρχει φόβος, αν συνεχίσουν να βρίσκονται στη ζωή, να μεταβληθεί ριζικά η (καλή) κατάστασή τους.

Μεγάλα τὰ διαφέροντα (ἔσται)· η διαφορά (κατάστασης) θα είναι μεγάλη.

Πταίω· αποτυχαίνω.

Ἡ μετὰ τοῦ μαλακισθῆναι κάκωσις· η εξαθλίωση που προέρχεται από τη δειλία στη μάχη.

Θάνατος γιγνόμενος ἀναίσθητος μετὰ ῥώμης ἅμα καὶ κοινῆς ἐλπίδος· θάνατος που έρχεται ανεπαίσθητα σε στιγμή (έξαρσης) της δύναμης και της κοινής προσδοκίας.

43. Αυτοί εδώ λοιπόν, σαν γνήσια παιδιά της πόλης, αυτό το φρόνημα έδειξαν. Όσοι όμως μένετε, έχετε καθήκον να εύχεστε το φρόνημά σας απέναντι στους εχθρούς να σας βάλει σε μικρότερο κίνδυνο, αλλά να μη καταδεχτείτε να είναι λιγότερο τολμηρό, λογαριάζοντας όχι μόνο με τα λόγια τις ωφέλειες - κάτι που θα μπορούσε ν' αναπτύξει κάποιος διεξοδικότερα σε σας, που κι από μόνοι σας τις ξέρετε εξίσου καλά, απαριθμώντας πόσα καλά εξασφαλίζει η αντίσταση στον εχθρό -, καλύτερα όμως προσηλώνοντας καθημερινά το βλέμμα σας στα έργα. που δείχνουν τη δύναμη της πόλης μας, κι έτσι να την αγαπήσετε με πάθος. Κι όταν αντιληφτείτε το μεγαλείο της, βάλτε στο νου σας ότι τη δύναμη αυτή την απέκτησαν άντρες τολμηροί που

είχαν συνείδηση του καθήκοντος και με φιλότιμο την ώρα του αγώνα· και που, κάθε φορά που αποτύχαιναν σε κάποιο εγχείρημά τους, δεν επέτρεπαν βέβαια στον εαυτό τους να στερήσει την πόλη απ' τη δική τους ανδρεία, αλλά πρόσφεραν σ' αυτή την πιο ωραία συνεισφορά· γιατί, δίνοντας όλοι μαζί τη ζωή τους, έπαιρναν ο καθείς τους ξεχωριστά τον αγέραστο έπαινο και τον πιο περίλαμπρο τάφο: όχι τόσο τον τάφο, στον οποίο κείτονται, αλλά εκείνον όπου η δόξα τους επιζεί, για να μνημονεύεται αιώνια σε κάθε ευκαιρία που παρουσιάζεται, είτε για λόγο είτε για δράση. Γιατί τάφος των ενδόξων αντρών είναι η γη ολόκληρη, και τη μνήμη τους δεν τη διασώζει μόνο η επιγραφή μιας στήλης στην πατρίδα τους, αλλά

και στα ξένα μέρη φωλιάζει στην ψυχή του καθενός άγραφη η ανάμνηση όχι τόσο των ανδραγαθημάτων τους, όσο του φρονήματός τους.

Εσείς λοιπόν να έχετε αυτούς εδώ πρότυπα και να θεωρήσετε θεμέλιο της ευτυχίας την ελευθερία και θεμέλιο της ελευθερίας τη δυνατή ψυχή· κι έτσι μη δειλιάζετε μπροστά στους κινδύνους της μάχης. Γιατί δεν έχουν σοβαρότερο λόγο ν' αψηφούν το θάνατο οι απόκληροι της ζωής, που δεν έχουν να ελπίζουν καλύτερες μέρες, αλλά εκείνοι που, στη ζωή που τους απομένει, υπάρχει φόβος να μεταβληθεί ριζικά η καλή τύχη τους· αυτοί, αν κάπου σκοντάψουν, έχουν να χάσουν περισσότερα από κάθε άλλον. Γιατί, για έναν άντρα με υψηλό φρόνημα, είναι πιο πικρή η

**εξαθλίωση που φέρνει η δειλία
παρά ο θάνατος που έρχεται χωρίς
να τον νιώσει, σε στιγμή έξαρσης
της δύναμής του και της κοινής
ελπίδας.**

Κεφάλαιο 43

**Η αυτοθυσία των θαπτόμενων παλικαριών: α) από πού την εμπνεύστηκαν·
β) η ανέσπερη υστεροφημία που αυτή χαρίζει·
γ) παράδειγμα για τους επιζώντες**

I. Ερμηνευτικές σημειώσεις

- 1. "Έργω θεωμένους καὶ ἔραστὰς γιγνομένους. Για τα ἔργα που προκαλούσαν ἔρωτα για την Αθήνα, βλ. παρακάτω, σελ. 80, Παράλληλο χωρίο 7β.**
- 2. Αἰσχυνόμενοι ἐν τοῖς ἔργοις· η φράση φέρνει στο νου**

μας το ομηρικό «Αἰδῶς Ἀργεῖοι» (Ιλιάδα E 787), καθώς και οι δύο αυτές εκφράσεις έχουν να κάνουν με μια έννοια που χαρακτηρίζει την ηθική των αρχαίων και, όπως συμβαίνει σε τέτοιες περιπτώσεις, είναι σχεδόν ακατόρθωτο να την αποδώσουμε στη γλώσσα μας μονολεκτικά. Αν λοιπόν θέλουμε να γνωρίσουμε το περιεχόμενό της, μπορούμε να το περιγράψουμε ως εξής: «Η βασική απαίτηση που έχει η κοινωνία από έναν άνθρωπο που θέλει να λογαριάζεται ενάρετος: πρόκειται για το αίσθημα της ντροπής και της αυθόρμητης οργής μπροστά σε κάθε άπρεπη πράξη και ταυτόχρονα για το αίσθημα της τιμής, που δε μας επιτρέπει να

κάνουμε πίσω, μπροστά στο επιβαλλόμενο χρέος μας».

3. Ἄλλ' ἐν ᾧ...

καταλείπεται· εκτός από τον πραγματικό τάφο, που βέβαια έχει τη σημασία του (σήμα, η λέξη περιέχεται μέσα στο επίθ. ἐπισημότατον), θα υψωθεί κι ένας ιδανικός τάφος: θα είναι η δόξα τους, που (ἀεί, ἀείμνηστος) θα κάνει τις ανδραγαθίες τους αθάνατες. Βλ. και, παρακάτω, σελ. 79, Παράλληλο χωρίο 7α.

4. Ἄνδρῶν γὰρ ἐπιφανῶν πᾶσα γῆ τάφος· η περίφημη αυτή φράση, με τη γενικόλογη διατύπωση έδωσε αφορμή σε διαφορετικές ερμηνείες· για ν' αντιληφτούμε το πραγματικό νόημα της καλό είναι να θεωρήσουμε τις δυο προτάσεις που ακολουθούν επεξηγήσεις

της· έτσι η πᾶσα γῆ γίνεται πιο συγκεκριμένη έννοια, η σημερινή: οικουμένη, καθώς δίνονται τα δύο μέρη που τη συγκροτούν: ἡ οἰκεία, η πατρίδα του καθενός, και ἡ μή προσήκουσα, ο ἄλλος κόσμος στο σύνολό του.

Εξάλλου η στερημένη από ζωή λέξη τάφος, που σχετίζεται με την ανυπαρξία, ακυρώνεται στο τέλος της περιόδου με

το ἐνδιαιτᾶται, που σημαίνει διατήρηση στη ζωή (οι ἥρωες δεν πεθαίνουν!), και μάλιστα για μεγάλη διάρκεια (δίαιτα σημαίνει: ο τρόπος ζωής, η ζωή, ἄρα ζωντανή και όχι «ἐν τᾶφω» διατηρεῖται η ἀνάμνησή τους).

5. Ο αριστοτεχνικός χειρισμός της «βραχυλογίας» από τον Θουκυδίδη, σε συνδυασμό με τη δραστική λειτουργία του

για την ύπαρξη φτωχών πολιτών στην ευδαίμονα Αθήνα του κεφ. 38. Με αυτό το δεδομένο:

α) Υπάρχει αντίφαση ανάμεσα την ύπαρξη φτωχών και την ευδαιμονία της πόλης;

β) Το ότι, σύμφωνα με όσα υποστηρίζει ο Περικλής στο κείμενό μας, παίρνουν και οι δύο αντίπαλες κοινωνικές τάξεις (πλούσιοι και φτωχοί) τις ίδιες γενναίες αποφάσεις για το καλό της πόλης τους, επιβεβαιώνεται: α) από τα όσα ξέρουμε από την ιστορία· β) από την επιχειρηματολογία της σύγχρονης κοινωνικής θεωρίας;

□ Εντοπίστε και ερμηνεύστε διεξοδικά τις αρετές των θαπτόμενων αγωνιστών και τις προσφορές τους στην πατρίδα, εξαιτίας των οποίων ο Περικλής

τους προβάλλει ως παράδειγμα
στους ακροατές του.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ ΧΩΡΙΑ ΑΡΧΑΙΩΝ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ

Για το κεφάλαιο 43:

α) Εκείνων που σκοτώθηκαν στις
Θερμοπύλες
ένδοξη η τύχη, ωραίος ο θάνατός
τους,
κι ο τάφος τους βωμός·
ανάμνηση τους πρέπει και όχι γόοι
κι εγκώμιο είναι γι' αυτούς το
μοιρολόι·
Τέτοιος εντάφιος στολισμός
ποτέ τη λάμψη δε θα χάσει
απ' τον καιρό τον παντοδαστή
κι ούτε σκουριά ποτέ θα τον
σκεπάσει.

**Στο μνήμα των αντρείων ετούτο το
ιερό
η δόξα της Ελλάδας έχει θρονιαστεί·
το μαρτυρά κι ο βασιλιάς της
Σπάρτης, ο Λεωνίδας που αφήνει
στολίδι πίσω του αρετής τρανό
κι ένα όνομα που αμάραντο θα
μείνει.**

**(Σιμωνίδης ο Κείος, Θρηνων στ'.
Μετάφραση Θ. Σταύρου)**

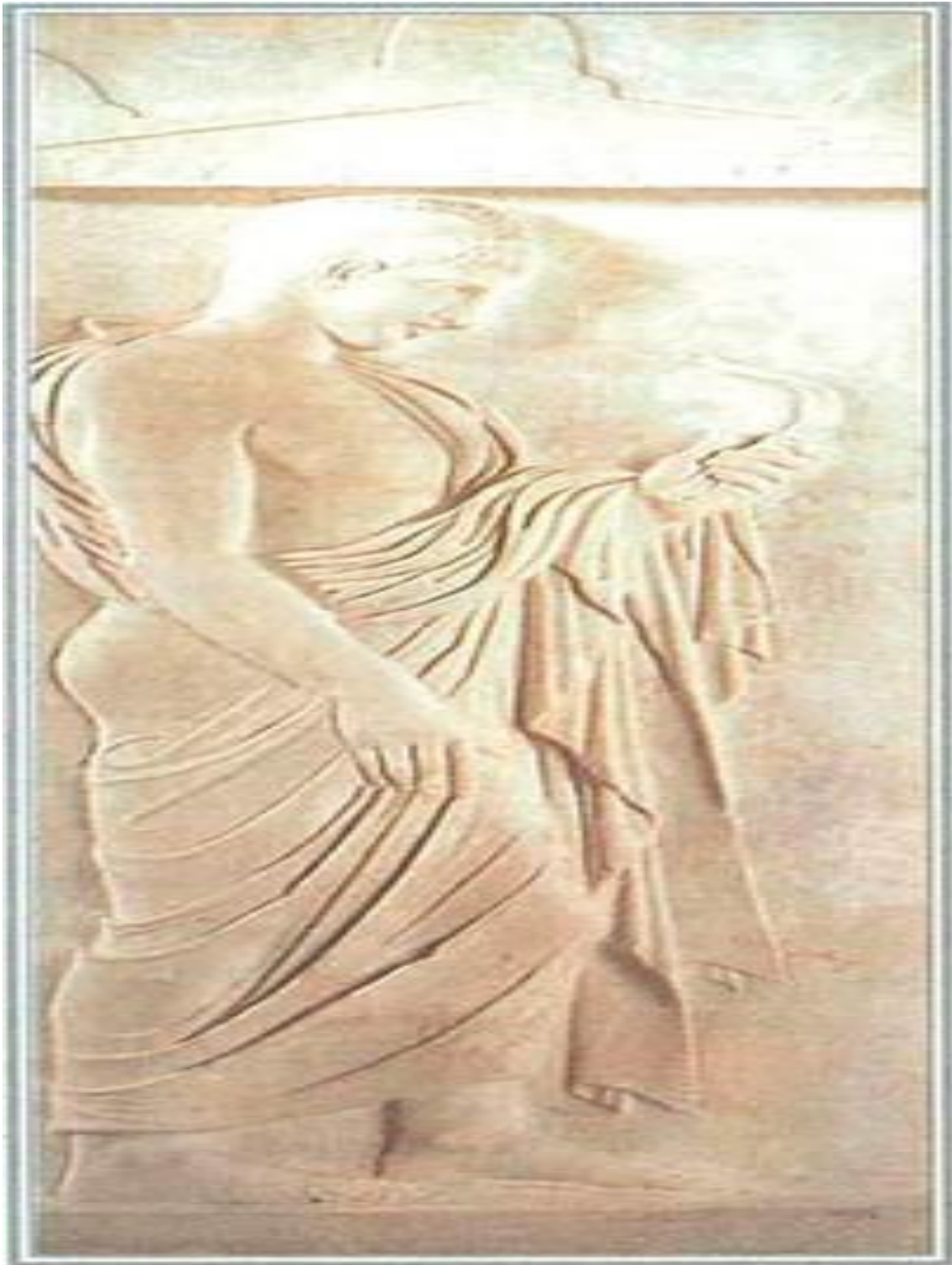
**β) Τα έργα υψώνονταν περήφανα
σε μέγεθος και ανυπέρβλητα σε
ομορφιά και σε χάρη και οι τεχνίτες
συναγωνίζονταν να ξεπεράσουν ο
ένας τον άλλον στην καλλιτεχνική
εργασία... Για τούτο ακριβώς
θαυμάζονται τα έργα του Περικλή,
γιατί έγιναν σε λίγο χρόνο, αλλά για
μεγάλη διάρκεια. Γιατί το καθένα**

είχε από τότε που έγινε την ομορφιά του αρχαίου, αλλά κρατάει ως τώρα τη δροσερότητα ενός πρόσφατου και νέου έργου. Τόσο πολύ πάνω σ' αυτά τα έργα ανθίζει μια νεότητα που διατηρεί παντοτινά ανέγγιχτη από το χρόνο τη μορφή τους, σα να είχαν μέσα τους μια πνοή αμάραντη και μιαν αγέραστη ψυχή!

(Πλούταρχος, Περικλής 13, που είδε τα έργα του Περικλή 500 χρόνια μετά τη δημιουργία τους. Μετάφραση Μ. Οικονόμου)

**Ἔργω δὲ περὶ τοῦ ἤδη ὀρωμένου
σφίσιν αὐτοῖς ἀξιοῦντες πεποιθέναι.
Επιτύμβια στήλη του Δεξιλέω**

**Στηλῶν ἐν τῇ οἰκείᾳ ἐπιγραφή.
Επιτύμβια στήλη του Ευφῆρου**

Παραμυθία και συμβουλές στους γονείς των νεκρών

44. «Δι' ὅπερ καὶ τοὺς τῶνδε νῦν
τοκέας, ὅσοι πάρεστε, οὐκ
ὀλοφύρομαι μᾶλλον ἢ
παραμυθήσομαι¹. ἐν πολυτρόποις
γὰρ ξυμφοραῖς² ἐπίστανται
τραφέντες· τὸ δ' εὐτυχές, οἳ ἂν
τῆς εὐπρεπεστάτης λάχωσιν,
ὥσπερ οἶδε μὲν νῦν, τελευτῆς,
ὑμεῖς δὲ λύπης, καὶ οἷς
ἐνευδαιμονῆσαι τε ὁ βίος ὁμοίως
καὶ ἐντελευτῆσαι ξυνεμετρήθη³.
χαλεπὸν μὲν οὖν οἶδα πείθειν ὄν,
ᾧ καὶ πολλάκις ἔξετε
ὑπομνήματα ἐν ἄλλων εὐτυχίαις,
αἷς ποτὲ καὶ αὐτοὶ ἠγάλλεσθε· καὶ
λύπη οὐχ ᾧ ἂν τις μὴ
πειρασάμενος ἀγαθῶν

στερίσκηται, ἀλλ' οὐ ἂν ἐθὰς
γενόμενος ἀφαιρεθῆ. καρτερεῖν
δὲ χρή καὶ ἄλλων παίδων ἐλπίδι,
οἷς ἔτι ἡλικία τέκνωσιν ποιεῖσθαι·
ἴδια τε γὰρ τῶν οὐκ ὄντων λήθη οἱ
ἐπιγιγνώμενοί τισιν ἔσονται, καὶ τῆ
πόλει διχόθεν, ἕκ τε τοῦ μὴ
ἐρημοῦσθαι καὶ ἀσφαλεία,
ξυνοίσει· οὐ γὰρ οἶόν τε ἴσον τι ἢ
δίκαιον βουλευέσθαι οἷ ἂν μὴ καὶ
παῖδας ἕκ τοῦ ὁμοίου
παραβαλλόμενοι κινδυνεύωσιν.
ὅσοι δ' αὖ παρηβήκατε, τὸν τε
πλέον κέρδος ὃν ἡτύχεῖτε βίον
ἡγεῖσθε καὶ τόνδε βραχὺν
ἔσεσθαι, καὶ τῆ τῶνδε εὐκλεία
κουφίζεσθε. τὸ γὰρ φιλότιμον
ἀγήρων μόνον, καὶ οὐκ ἐν τῷ
ἀχρείῳ τῆς ἡλικίας τὸ κερδαίνειν,
ὥσπερ τινὲς φασι, μᾶλλον τέρπει,
ἀλλὰ τὸ τιμᾶσθαι.

Κεφ. 44

Τοκεῖς· γονεῖς.

Ἰαταμοθοῦμαι· παρηγορῶ.

Ἐπίστανται τραφέντες ἐν

πολυτρόποις ξυμφοραῖς· γνωρίζουν
ὅτι ἡ ζωὴ τους πέρασε μέσα ἀπο
κάθε εἶδους ἀλλαγῆς τῆς τύχης.

Τὸ εὐτυχές (τοῦτὸ ἐστὶ)· ἡ εὐτυχία.

Λαγχάνω εὐπρεποῦς τελευτῆς· ἡ
μοῖρα μου δίνει ἐνδοξο θάνατο.

Ὁ βίος ξυνεμετρήθη ὁμοίως

ἐνευδαιμονῆσαι τε καὶ

ἐντελευτῆσαι· ἡ ζωὴ τους παίρνει

τέλος τῆ στιγμῆ που τελειώνει καὶ ἡ
εὐτυχία τους.

Χαλεπόν... ὄν· = οἶδα ὄν χαλεπόν.

Ἔων· περὶ τούτων, ὧν.

Ἐπόμνημα· ἀφορμὴ θύμησης.

Ἀφαιροῦμαι τινος ἐθὰς

**γενόμενος· χάνω αγαθά που είχα
συνηθίσει ν' απολαμβάνω.**

Τέκνωσις· παιδοποιία.

**Οἱ ἐπιγιγνώμενοι· τα παιδιά που θα
γεννηθούν ύστερα.**

**Λήθη ἔσονταί τισιν· θα κάνουν
μερικούς να ξεχάσουν.**

Διχόθεν · από δύο απόψεις.

**Βουλευομαι ἴσον τι ἢ
δίκαιον· αποφασίζω κατά τον ίδιον
τρόπο και δίκαια.**

**Κινδυνεύω παραβαλλόμενος
παῖδας· μπαίνω σε κίνδυνο
προσφέροντας τα παιδιά μου (ως
στρατιώτες).**

Παρηβῶ· είμαι περασμένης ηλικίας.

**Τόνδε (βίον)· τη ζωή που σας
μένει.**

Κουφίζομαι· παρηγοριέμαι.

**Τὸ φιλότιμον· η φιλοτιμία, η αγάπη
για τιμές.**

Τὸ ἀχρεῖον τῆς ἡλικίας· ηλικία, κατὰ την οποία ο ἄνθρωπος δεν μπορεῖ να προσφέρει τίποτα.

44. Γι' αυτό και τους γονεῖς αυτῶν που ενταφιάζουμε τώρα, ὅσοι βρίσκεστε ἐδῶ, δε τους κλαίω, πιο πολύ θα προσπαθῆσω να ελαφρώσω τον πόνο τους. Γιατί το ξέρουν καλά πως η ζωὴ τους πέρασε μέσ' ἀπὸ κάθε λογῆς μεταπτώσεις της τύχης· κι ὅτι ευτυχισμένοι εἶναι, ὅπως οἱ σημερινοὶ νεκροὶ μας, ἐκεῖνοι που η μοίρα τούς χάρισε τον πιο ἐνδοξο θάνατο, και, ὅπως εσεῖς, για το τιμημένο πένθος σας, κι ἐκεῖνοι που κανονίστηκε το τέλος της ζωῆς τους να συμπέσει με το τέλος της ευτυχίας τους.

Γνωρίζω βέβαια ότι είναι δύσκολο να πείσω εσάς, αφού θα σας φέρνουν ζωντανή τη θύμηση αυτών που χάσατε οι ευτυχίες των άλλων γονιών που κι εσείς κάποτε τις χαρήκατε· και θλίβεται ο άνθρωπος όχι επειδή του λείπουν αγαθά που δεν τα δοκίμασε, αλλά για όσα, ενώ είχε συνηθίσει να τ' απολαμβάνει, τα έχασε. Πρέπει όμως να δείχνετε εγκαρτέρηση, με την ελπίδα άλλων παιδιών, όσοι ακόμα είστε σε ηλικία ν' αποκτήσετε παιδιά· γιατί, για τα άτομα, τα παιδιά που θα τους έρθουν στον κόσμο από δω και πέρα θα κάνουν πολλούς να ξεχάσουν εκείνους που χάθηκαν, ενώ, για την πόλη, θα είναι διπλό το όφελος: και δε θα ερημώσει και θα έχει ασφάλεια· γιατί δεν είναι δυνατό να έχει την ίδια αξία ή να είναι το ίδιο δίκαιη η γνώμη για τα

δημόσια πράγματα όσων δεν
μπαίνουν στον ίδιο κίνδυνο,
ρίχνοντας σ' αυτόν τα παιδιά τους.
Κι όσους πάλι σας πήραν τα χρόνια,
να θεωρήσετε κέρδος το
μεγαλύτερο μέρος της ζωής σας,
που το περάσατε ευτυχισμένοι, και
ότι το μέρος της που απομένει θα
είναι σύντομο, κι ας κάνει
ελαφρότερο το πένθος σας η δόξα
αυτών εδώ. Γιατί το μόνο που δεν
γερνά είναι ο πόθος για τιμές, και
στην ηλικία που ο άνθρωπος δεν
μπορεί να προσφέρει τίποτε, δεν
είναι, όπως λεν μερικοί, το κέρδος
που δίνει τη μεγαλύτερη τέρψη,
αλλά οι τιμές.

3.Η ΤΡΙΤΗ ΕΝΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΜΕΡΟΥΣ ΤΟΥ ΛΟΓΟΥ (κεφ. 44-45)

Κεφάλαιο 44

Παραμυθία και συμβουλές στους γονείς των νεκρών

I. Ερμηνευτικές σημειώσεις

1. **Οὐκ ὀλοφύρομαι μᾶλλον ἢ παραμυθήσομαι· ἄλλη μια εκδήλωση της αττικής «συνθέσεως»: ούτε οι «ολοφυρμοί» των Ιώνων για το θάνατο, αλλά ούτε και η επιδεικτική απάθεια των Σπαρτιατών μπροστά στο θάνατο. Έχουμε να κάνουμε με το «μέτρον», τη σωφροσύνη, την αποφυγή των ακραίων στάσεων.**

2. Ἐν πολυτρόποις

ξυμφοραῖς· η λέξη συμφορά, που σήμερα έχει κακή σημασία, ήταν «μέση λέξη», δηλαδή σήμαινε συγκυρία, συντυχία, σύμπτωση, είτε καλή είτε κακή, ανάλογα με τα συμφραζόμενα. Κατά τον Σόλωνα (όπως τον παρουσιάζει ο Ηρόδοτος, I 32) **πᾶν ἔστι ἄνθρωπος συμφορή**: «όλα τα πάντα του ανθρώπου βρίσκονται στα χέρια της σύμπτωσης».

3. Καὶ οἷς...

ξυνεμετρήθη· κριτήριο της πραγματικής ευτυχίας του ανθρώπου θεωρήθηκε το να συμπέσει το τέλος της ζωής του σε στιγμή υπέρτατης ευδαιμονίας, σαν κι αυτή που έδινε η τέλεση υπέρτατου χρέους, όπως έγινε με τον Τέλλο τον

Αθηναίο και με τα δύο αδέρφια, τον Κλέοβη και τον Βίωνα, στο διάλογο Σόλωνα-Κροίσου (Ηρόδοτος, Ι 30-31, που Ι 32, συμπεραίνει: «Όποιος άνθρωπος στο διάβα της ζωής του έχει τα περισσότερα αγαθά και κατόπιν φύγει απ' τη ζωή ευχαριστημένος, αυτός δικαιούται τον χαρακτηρισμό «πρώτος στην ευτυχία απ' όλους»).

ΙΙ. Θέματα για μελέτη - Ερωτήσεις

□ **Οὐ γὰρ οἶόν τε... κινδυνεύειν·** η εφαρμογή της αρχής αυτής μήπως, όπως η αξίωσις του κεφ. 37, μπορεί να δημιουργήσει προβλήματα στη δημοκρατική λειτουργία της πολιτείας, η οποία δίνει

**προβάδισμα στην αρχή της
ισότητας των πολιτών;**

**□ Με ποια επιχειρήματα επιχειρεί
ο ρήτορας να μετριάσει τον πόνο
των γονέων των νεκρών; Κατά τη
γνώμη σας, σε ποιο βαθμό
ανταποκρίνονται στην
πραγματικότητα της ζωής;**

**□ Τὸ δ' εὐτυχές... Δίνονται δύο
ορισμοί της ευτυχίας: οἷ...
λύπης, και: οἷς ...**

**ξυνεμετρήθη· αφού τους
αναλύσετε, διατυπώστε
συμπερασματικά από πού, κατά
τον ρήτορα, πηγάζει η ευτυχία.**

**□ Ποιες από τις απόψεις που
διατυπώνει στο κεφάλαιο αυτό ο
ρήτορας εμφανίζονται διαφορετικές
από όσα υιοθετεί σήμερα η κοινή
γνώμη;**

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ ΧΩΡΙΑ ΑΡΧΑΙΩΝ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ

Για το κεφάλαιο 45:

Η πιο μεγάλη αρετή της γυναίκας είναι να σιωπά και να 'χει φρονιμάδα και χωρίς φασαρίες να μένει μες στο σπίτι.

(Ευριπίδης, Ηρακλείδες 475-76)

Παράινέσεις στους οικείους των νεκρών

45. «Παισὶ δ' αὖ ὅσοι τῶνδε πάρεστε ἢ ἀδελφοῖς ὄρω μέγαν τὸν ἀγῶνα (τὸν γὰρ οὐκ ὄντα ἅπας εἴωθεν ἐπαινεῖν), καὶ μόλις ἂν καθ' ὑπερβολὴν ἀρετῆς οὐχ ὁμοῖοι, ἀλλ' ὀλίγω χείρους κριθεῖτε. φθόνος γὰρ τοῖς ζῶσι πρὸς τὸ ἀντίπαλον, τὸ δὲ μὴ ἐμποδῶν ἀνανταγωνίστῳ εὐνοία τετίμηται. εἰ δὲ με δεῖ καὶ γυναικείας τι ἀρετῆς¹, ὅσαι νῦν ἐν χηρείᾳ ἔσονται, μνησθῆναι, βραχεία παραινέσει ἅπαν σημανῶ. τῆς τε γὰρ ὑπαρχούσης φύσεως μὴ χείροσι γενέσθαι ὑμῖν μεγάλη ἢ δόξα καὶ ἤς² ἂν ἐπ' ἐλάχιστον ἀρετῆς πέρι ἢ ψόγου ἐν τοῖς ἄρσεσι κλέος ἤ³».

Κεφ. 45

Καὶ μόλις ἄν... κριθεῖτε (καὶ εἰ ὑπερβάλλοιτε ἀρετῇ..)· και πολὺ δύσκολα, κι αν δείξετε ανδρεία μοναδική, θα σας κρίνουν κάπως κατώτερους ουδέποτε ισάξιους.

Τὸ ἀντίπαλον... τὸ μὴ ἐμποδῶν· οι αντίπαλοι, οἱ μὴ ἐμποδῶν ὄντες.

Χείρων τῆς ὑπαρχούσης φύσεως· κατώτερη ἀπὸ τη γυναικεία φύση.

Ἴης ἄν... κλέος ἤ· για ὅποιαν θ' ακουστεῖ λιγότερο το ὄνομά της - επαινετικά ἢ ντροπιασμένα - ανάμεσα στους άντρες.

45. Τώρα, τα παιδιά των νεκρών μας, όσα βρίσκεστε εδώ ή τ' αδέρφια τους, βλέπω ότι έχετε μεγάλο αγώνα μπροστά σας (γιατί ο καθείς συνηθίζει να επαινεί αυτόν που δε βρίσκεται στη ζωή), και πολύ δύσκολα, ακόμη κι αν δείξετε μοναδικό ηρωισμό, θα σας κρίνουν κάπως κατώτερους — ποτέ το ίδιο ανδρείους! Γιατί οι ζωντανοί νιώθουν φθόνο για τον ανταγωνιστή τους· αντίθετα, όποιον δεν αντισκόφτει το δρόμο τους, τον τιμούν με αδιαφιλονίκητη εύνοια.

Κι αν είμαι υποχρεωμένος ν' αναφέρω κάτι για την αρετή που ταιριάζει στη φύση της γυναίκας, θα δηλώσω, για όσες τώρα θα μείνουν χήρες, με μια σύντομη παραίνεση όλη μου τη σκέψη: δηλαδή, μεγάλη

**η δόξα σας, αν δεν φανείτε
κατώτερες απ' τη γυναικεία φύση,
όπως κι η δόξα εκείνης, που τ'
όνομά της θ' ακουστεί λιγότερο,
επαινετικά ή περιγελαστικά,
ανάμεσα στους άντρες.**

Κεφάλαιο 45

Παράινέσεις στα παιδιά, τα αδέρφια και τις γυναίκες των νεκρών

I. Ερμηνευτικές σημειώσεις

1. **ἀρετή**· η. συνηθισμένη έννοια του όρου στον Επιτάφιο είναι: πολεμική αρετή, ανδρεία, ευψυχία. Όμως στο κεφ. 40 τη συναντήσαμε με την ειδική έννοια: ευεργετική διάθεση· έτσι και εδώ η έννοιά της είναι εξειδικευμένη: γυναικεία αρετή (= αρετή που ταιριάζει στη φύση της γυναίκας), όπως θα επεξηγηθεί παρακάτω (καὶ ἤς... κλέος ἤ) είναι η διακριτική παρουσία της γυναίκας στο σπίτι και η απασχόλησή της με τα οικιακά.

2. Καὶ ἤς ... κλέος ἤ: μια ἄλλη διατύπωση της «γυναικείας αρετής», συμπληρωματική, έχουμε στον στ. 293

του Αίαντα του Σοφοκλή:

Γύναι, γυναιξὶ κόσμον ἢ σιγὴ φέρει.

Βλ. και, παρακάτω, σελ. 80,

Παράλληλο χωρίο 8.

3. Στο κεφάλαιο αυτό ο Περικλής, αν συνέχιζε τη συγκριτική μέθοδο που υιοθέτησε σε προηγούμενα κεφάλαια, θα ήταν υποχρεωμένος ν' αναφερθεί σε πραγματικότητα που, για το σημερινό άνθρωπο, όχι μόνο δε θ' αποδείκνυε την υπεροχή της Αθήνας απ' όλον τον ελληνικό κόσμο, αλλά, αντίθετα, θα τεκμηρίωνε την υστέρησή της σε σχέση με άλλες περιοχές, όπως π.χ. την αιολική Λέσβο και τη

δωρική Σπάρτη, όπου η θέση των γυναικών ήταν σαφώς καλύτερη. Εξάλλου συζούσε με γυναίκα που το κλέος της μεταξύ των ανδρών δεν ήταν καθόλου ελάχιστον, την Ασπασία, που όμως δεν ήταν Αθηναία, αλλά από τη Μίλητο.

II. Θέματα για μελέτη - Ερωτήσεις

□ Υπάρχει αντίφαση ανάμεσα στην άποψη του κεφ. 35 «ὁ τε ἄπειρος (νομίσειε) ἔστιν ἅ καὶ πλεονάζεσθαι, διὰ φθόνον» και την άποψη που διατυπώνεται εδώ, για τους ίδιους νεκρούς, «ἀνανταγωνίστῳ εὖνοια τετίμηται»; Αν νομίζετε ότι

υπάρχει, πώς ερμηνεύεται;

□ Αποτελεί, στην ουσία, ή όχι οξύμωρο η αντιστρόφως ανάλογη σχέση ανάμεσα στις περίπου, συνώνυμες έννοιες «δόξα» και «κλέος», όπως εμφανίζεται στην τελευταία περίοδο του κεφαλαίου;

□ Σε σύγκριση με την παραμυθία και την παραίνεση στους γονείς των πεσόντων (κεφ. 44), το αντίστοιχο μέρος του λόγου, που αφορά στα παιδιά, τα αδέρφια και τις γυναίκες τους, εμφανίζεται φτωχότερο, αλλά και τα συναισθήματα του ρήτορα απέναντί τους ψυχρότερα. Πώς μπορεί να εξηγηθεί αυτή η εντυπωσιακή διαφοροποίηση;

Η πόλη τίμησε τους νεκρούς όπως τους άξιζε

46. «Εΐρηται καὶ ἔμοι λόγῳ κατὰ τὸν νόμον¹ ὅσα εἶχον πρόσφορα, καὶ ἔργῳ οἱ θαπτόμενοι τὰ μὲν ἤδη κεκόσμηνται, τὰ δὲ αὐτῶν τοὺς παῖδας τὸ ἀπὸ τοῦδε δημοσίᾳ ἢ πόλις μέχρι ἡβῆς θρέψει², ὠφέλιμον στέφανον τοῖσδέ τε καὶ τοῖς λειπομένοις τῶν τοιῶνδε ἀγῶνων προτιθεῖσα· ἄθλα γὰρ οἷς κεῖται ἀρετῆς μέγιστα, τοῖς δὲ καὶ ἄνδρες ἄριστοι πολιτεύουσιν. νῦν δὲ ἀπολοφυράμενοι ὃν προσήκει ἐκάστῳ ἄπιτε».

Κεφ. 46

Ἰπρόσφορα· κατάλληλα.

Κοσμοῦμαι· τιμιέμαι.

Τὰ δὲ= ἐξάλλου.

**Στέφανος· βραβείο. .
Τοῖς δέ· σ' αυτη την πόλη.
Ἄπολοφύρομαι· αποτελειώνω
το θρήνο.**

46. Έχετε ακούσει κι από μένα, με την επιβαλλόμενη από το νόμο αγόρευσή μου, όσα είχα κατάλληλα, και με έργα αυτοί που θάβονται έχουν κιόλας πάρει τις τιμές τους· εξάλλου, από σήμερα τα παιδιά τους θα τ' αναθρέψει με δημόσια δαπάνη η πόλη ως την εφηβεία τους, προβάλλοντας ως βραβείο τέτοιων αγώνων και γι' αυτούς εδώ και για όσους επιζούν, ένα στεφάνι που πιάνει τόπο. Γιατί, όπου έχουν θεσμοθετηθεί τα πιο μεγάλα βραβεία ανδρείας, εκεί ζουν ως πολίτες άντρες με τη μεγαλύτερη

**αρετή. Και τώρα, αφού ο καθένας
αποτέλειωσε το θρήνο για τον δικό
του, να πάτε στο καλό.**

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Κεφάλαιο 46

Η πόλη τίμησε τους νεκρούς,
όπως τους άξιζε. Οι συγγενείς
τώρα μπορούν να τους
πενθήσουν ιδιωτικά

I. Ερμηνευτικές σημειώσεις

1. Η φράση του τελευταίου αυτού κεφαλαίου «κατά τον νόμον» έχει περίπου το ίδιο νόημα με τη φράση του πρώτου κεφαλαίου (35) «ἐπόμενον τῷ νόμῳ». Δηλαδή έχουμε το πολύ γνωστό σχήμα «κύκλος», τη λεγόμενη «κυκλική σύνθεση». Ποια νομίζετε είναι η λειτουργία της;

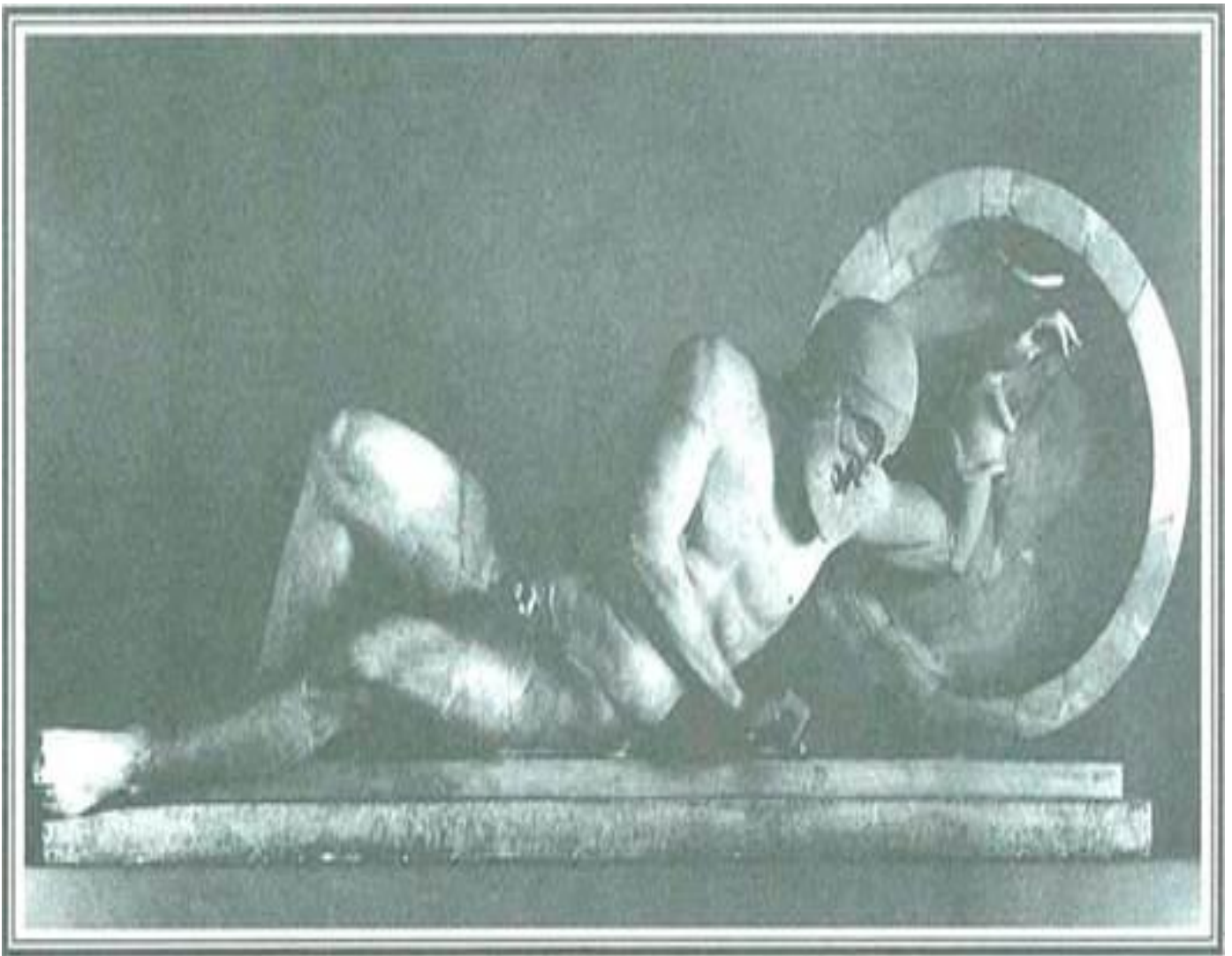
2. Τους παῖδας... θρέψει· η πόλη ανέτρεφε τα παιδιά των νεκρών του πολέμου ως τη συμπλήρωση των 18 τους χρόνων. Τότε, ως τελευταία τιμητική προσφορά, κατά την τέλεση των δραματικών αγώνων στα Μεγάλα Διονύσια, μπροστά σ' όλο το συναγμένο πλήθος τους χάριζε από μια πανοπλία οπλίτη.

II. Θέματα για μελέτη - Ερωτήσεις

□ Να εκθέσετε διεξοδικά τη σχέση αιτίας-αποτελέσματος, που ο Περικλής θεωρεί ότι υπάρχει ανάμεσα στην επιβράβευση της αρετής και την πρόοδο ατόμων και κοινωνικού συνόλου,

**προσκομίζοντας και σχετικά
παραδείγματα.**

**47. Τοιόσδε μὲν ὁ τάφος ἐγένετο
ἐν τῷ χειμῶνι τούτῳ.**

**Ὁ μετὰ ῥώμης...
θάνατος: Πολεμιστὴς που πεθαίνει
(ανατολικό αέτωμα του ναοῦ της
Αφραίας της Αἰγίνας).**

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

ΝΕΟΤΕΡΟΙ ΜΕΛΕΤΗΤΕΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΕΠΙΤΑΦΙΟ ΤΟΥ ΠΕΡΙΚΛΗ

1. Ενώ αξιόπιστοι μάρτυρες μας μιλούν για τη συναρπαστική δύναμη του λόγου του Περικλή, στον Επιτάφιο μιλεί αυτός με προσεχτικά ζυγισμένες και κρύες λέξεις, αναπτύσσει δύσκολοερμήνευτους στοχασμούς πάνω σε τόσο γενικές αρχές, ώστε οι πολίτες, οι ξένοι, οι γυναίκες, στους οποίους απευθύνεται ο λόγος, δε θα ήταν ικανοί να καταλάβουν πολλά πράγματ' απ'

αυτόν. Δεν είναι δηλαδή ο λόγος που ακούστηκε τη χειμωνιάτικη εκείνη μέρα του 430 στο «ωραιότερο προάστιο της Αθήνας», είν' ένας ύμνος της «δημοκρατίας» του Περικλή, το εγκώμιο της εποχής του Περικλή αμέσως πριν από το γεγονός που καμιά πολιτική ξυπνάδα δεν μπορούσε να προβλέψει και που σήμαινε την αρχή του τέλους, την εισβολή δηλαδή του λοιμού. Στις ακρότητες του σπαρτιατικού, καταπιεστικού της ατομικότητας πολιτεύματος αντιπαραθέτεται εδώ το αττικό, και ακριβώς η αληθινή αττική φύση, όπως έλαμπε στα διδάγματα του Σόλωνα και του Αισχύλου, βρίσκει τώρα την ωραιότερή της αποθέωση, το περίφημο «μέτρο», τη σωτήρια συνένωση των αντιθέσεων, που οδηγεί στην ανώτατη επίτευξη.

Αυτό εκδηλώνεται εδώ παντού, ποικιλόμορφα. Σαν το χαρακτηριστικό της τότε Αθήνας κρίνεται το να κρατιέται το σωστό μέτρο ανάμεσα στην ελευθερία του τρόπου της ζωής και την υπακοή στους άρχοντες και στους νόμους, τόσο τους γραφτούς, όσο και τους άγραφους. Πόσο ιδιόρρυθμη εντύπωση προξενεί το παίνεμα των αττικών εορτών και θαυμάσιων οικοδομημάτων με την προσθήκη: «που η καθημερινή απ' αυτά ευχαρίστηση διώχνει τη λύπη»! Πόσο σοφά μπαίνει το σωστό σύνορο του Αθηναίου τη λατρεία προς την τέχνη και τη μάθηση: «Αγαπούμε το ωραίο, αλλά με λιτότητα, και αγαπούμε τη σοφία, αλλά χωρίς να εκθηλυνόμαστε»! Η συμμετοχή του ατόμου στη δημόσια ζωή, ενώ δεν επιβάλλεται από το

νόμο, λογαριάζεται ως αυτονόητο καθήκον, και το ότι η ορμή του Αθηναίου για δράση δε χαλαρώνεται από την ελεύθερη συζήτηση των πολιτικών προβλημάτων είναι δόξα του ξεχωριστή. Το εγκώμιο της δικής τους γενιάς ως της γενιάς που ανέβασε την Αθήνα στο ύψος της δύναμής της κλείνει μέσα του και το βαρυσήμαντο λόγο: «Όλες τις θάλασσες και τις στεριές τις αναγκάσαμε ν' ανοίξουν μπρος στην τόλμη μας, ιδρύσαμε παντού αιώνια μνημεία που θυμίζουν και τις επιτυχίες μας και τις συμφορές μας.» Και η σκέψη που ο ίδιος ο ρήτορας την ονομάζει συγκεφαλαίωση (4 1.1), ενώνει άλλη μια φορά τις φαινομενικά φυσικές αντιθέσεις πολιτείας και ατόμου, όταν λέει πως η πόλη ως

σύνολο αποτελεί πραγματικά μια δύναμη που είναι «της Ελλάδος παίδευσις», και ο κάθε πολίτης της ξεχωριστά φτάνει ωστόσο στην πλουσιότερη ανάπτυξη των ατομικών του ικανοτήτων. Μόνο το δεύτερο μέρος του λόγου καταπιάνεται με το καθαυτό θέμα της ημέρας, το θάνατο των σκοτωμένων για την πατρίδα και την παρηγοριά των συγγενών τους, αλλά κι αυτό είναι διανθισμένο με πλατιούς γενικούς στοχασμούς. Κανένα όνομα δε μνημονεύεται, ούτε από τα περασμένα ούτε από τα τωρινά· κι εδώ εκείνο που δεσπόζει πάνω απ' όλα είναι η πόλη. Διαβάζουμε ακόμα πως όσοι έμειναν στη ζωή οφείλουν σαν τους νεκρούς να το δείξουν πως είναι θερμοί εραστές της πόλης τους. Έτσι ήταν τα πράγματα στην Αθήνα

του Περικλή. Όταν όμως ο Θουκυδίδης κατάστρωσε γραπτά το λόγο, η δύναμη της πατρίδας του είχε σπάσει.

Ιστορία των κρατών γράφει, και το κράτος γι' αυτόν είναι πρώτα πρώτα δύναμη, όχι όμως δύναμη καθαρά υλικού είδους παρά μαζί και πνευματική οντότητα. Ιστορία γι' αυτόν είναι η σύγκρουση ιδεών γεμάτων εξουσία. Οι άνθρωποι τις υπηρετούν με τη δύναμη της θέλησης και του νου τους, με το πολιτικό τους πάθος, αλλά και με τη δοξομανία τους. [...] Αληθινά όμως, υπάρχει κι εδώ μεγαλείο, και, όπως όλα τα μεγάλα, έτσι και αυτό το έργο πήγασε από την αγάπη. Ο Θουκυδίδης είν' ένας τέτοιος θερμός «εραστής», όπως τους θέλει ο Περικλής. Αφιέρωσε τη ζωή του στην Αθήνα του Περικλή, που

παράστησε το μεγαλείο της και το πρόσκαιρο γκρέμισμά της. Με αυτό τον τρόπο βοήθησε κι αυτός στην αθανασία της.

**Βάλτερ Κραντς
(Μετάφραση θρ. Σταύρου)**

2. Όλοι οι πολιτικοί θεωρητικοί στην Ελλάδα, μ' εξαίρεση τον Πλάτωνα, μιλούν για το κράτος με την ιδέα ότι υπάρχει για το άτομο. Ένας από αυτούς, φίλος και θαυμαστής του Περικλή, που ε γνώρισε από κοντά τα πολιτικά πράγματα, για τα οποία έγραψε, μας άφησε στο έργο του το ιδεώδες της Αθηναϊκής δημοκρατίας. Σώζεται αγέραστο σα Χάρτης της Δημοκρατίας, σαν Καινή Διαθήκη του Φιλελευθερισμού.

Στον Επιτάφιο Λόγο που τον βάζει στα χείλη του Περικλή, ο Θουκυδίδης παρουσιάζει τον Περικλή να διακηρύσσει την αντίληψή του για το τι είναι η Αθήνα και τι κάθε κράτος όφειλε να είναι. Μας κάνει αμέσως εντύπωση, όταν διαβάζομε το λόγο, η

ολοκληρωμένη ελευθερία του Αθηναίου πολίτη, η απουσία κάθε προσπάθειας να τον κάμουν καλό με νόμους, η απουσία κάθε προστασίας εναντίον στην έλλειψη πατριωτισμού, και, αλήθεια, η απουσία κάθε φόβου γι' αυτό. Βρισκόμαστε μέσα σε ατμόσφαιρα πολύ διαφορετική από τη σύγχρονη πολιτική σκέψη. Δε γίνεται λόγος για ταξικό μίσος και για ταξικό εγωισμό, που πρέπει να ικανοποιηθούν με ορισμένο σύστημα από επιταγές και ισοζύγια και αντισταθμίσεις, ούτε για υποχρεωτική στρατιωτική θητεία αναγκαία για να εγχαράξει τον πατριωτισμό, να βάλει σε πειθαρχία και να κατευθύνει τις ανώμαλες ενεργητικότητες του όχλου, ούτε για συντάξεις, βγαλμένες από κρατήσεις

επιθυμητές για να γεννήσουν την ιδέα για αποταμίευση, ούτε για νόμο προορισμένο να προστατέψει τους πολίτες από τη μέθη, για εκκλησιαστικά σχολεία και για θρησκευτική εκπαίδευση, που χωρίς αυτήν ο άνθρωπος πίσω πάλι θα πέσει στο βόρβορο απ' όπου βγήκε. Ο Περικλής ζει μέσα σε έναν ιδανικόν, ίσως πολύ ιδανικόν, κόσμο. Δεν του έτυχε να φοβηθεί μήπως η τέρψη θα περισπάσει τον Αθηναίο από το καθήκον του, κάθε υποψία για τις τέρψεις απουσιάζει τελείως από το λόγο του. Τέτοια πράγματα τα θεωρεί ουσιαστικό στοιχείο της εθνικής ζωής. «Καὶ μὴν καὶ τῶν πόνων πλείστα ἀναπαύλας τῇ γνώμῃ ἐπορισάμεθα, ἀγῶσι μὲν γε καὶ θυσίαις διετησίοις νομίζοντες...» Ούτε φοβάται μήπως η ψυχική

καλλιέργεια και η παιδεία υποσκάψουν τις ρίζες του χαρακτήρα, εκθηλύνοντας τους άντρες, κάνουντάς τους καλύτερους να σκέπτονται παρά να αποφασίζουν. «Φιλοκαλοῦμεν γάρ μετ' εὐτελείας καὶ φιλοσοφοῦμεν ἄνευ μαλακίας».

Υπήρχε στην Ελλάδα ένα κράτος όπου τέτοια πράγματα τα θεωρούσαν επικίνδυνα. Η Σπάρτη ήταν οργανωμένη με αρχές περισσότερο από Ρωμαϊκές, και οι πολίτες της ανατρέφονταν με μια σειρά γυμνάσια, με συσσίτια και λεπτομερειακούς κανονισμούς για να γίνουν αφοσιωμένοι υπηρέτες του κράτους... (Αντίθετα), αφήστε το άτομο στον εαυτό του και μπορείτε να έχετε εμπιστοσύνη ότι θα κάμει το καθήκον του, αυτή είναι η ιδέα του Περικλή. Καταπίεση,

περιορισμός, απαγόρευση, είναι λέξεις που δεν τις βρίσκουμε στην πολιτική θεωρία του.

**P. Λίβινξτον
(Μετάφραση Β. Τατάκη)**

3. Οτι ο Θουκυδίδης έγραψε πρώτος μιαν αντικειμενικά πιστωμένη έκθεση ενός πολέμου, ότι είναι ο πρώτος που μας έδωσε την αυστηρή ιστορική μέθοδο, είναι βέβαια κάτι πολύ μεγάλο. Κι' όμως υπάρχει μια δεύτερη νίκη του Θουκυδίδη, σαν ανθρώπου τώρα, κι' αυτή μάς γεννάει το θαυμασμό ακόμα πιο βαθύ: ύστερα από τόσα που είδε και έζησε, ότι εξακολουθεί ως το τέλος της ζωής του να πιστεύει στην Αθήνα και στον Αθηναίο με τόση δύναμη, ότι η ψυχή του κρύβει και στα εξήντα του

χρόνια τόσο μύθο, είναι κι' αυτό μια χάρη δοσμένη μονάχα στους ξεχωριστούς. Ο ιστορικός που παλεύει να δώσει ό,τι ακριβώς έγινε, που βλέπει και περιγράφει τη ζωή όπως είναι, μικρή και ταπεινή, που δίνει την παθολογία του πολέμου σε όλη της την ωμότητα (3,82-84), που δε δειλιάζει να αναγνωρίσει στον ανθρώπινο αγώνα συχνά τα πιο ταπεινά ελατήρια, ο ψυχρός αυτός πραγματιστής κρατάει ακόμα στην ψυχή του θέση, για ν' ανθίσει εκεί ένας τέτοιος μύθος ανθρώπου, μια τέτοια μυθική πολιτεία. Και η πιο πικρή και πολύχρονη πείρα δεν έχει τη δύναμη να μαράνει τη μυθική λαχτάρα της ψυχής αυτής· μέσα της ζει πάντα φωτεινή κι' αγέραστη η εικόνα ενός ανθρώπου τέλειου και μιας πολιτείας τέλειας. Να έχεις ένα τόσο

καθαρό μάτι για να βλέπεις τους ανθρώπους ως τα μύχια της ψυχής τους και την ίδια στιγμή να κλείνεις τόσην αγνότητα ψυχής, ώστε να μπορείς να ξεπερνάς τους ανθρώπους για να φτάσεις ως τον άνθρωπο, στην πείρα και στη γνώση να είσαι τόσο γέρος, στην πίστη και στην αγάπη τόσο νέος, είναι κι' αυτό μια αντινομική

σύνθεση, που μόνο ένας μεγάλος μπορεί να τη ζήσει σε τόσην ένταση. Πόσο δυνατά πρέπει να χτυπούσε η καρδιά αυτή για να βαστάξει τόσον πόνο! Στ' ατέλειωτα χρόνια της εξορίας να κρατήσει το μύθο της αθηναϊκής πολιτείας, όχι αυτής που ήταν πραγματικά, αλλά αυτής που είχε ο δικός της πόθος αναστήσει, και ύστερα το όραμα αυτό να το υψώσει μπροστά στους Αθηναίους του 400, που η συφορά τους είχε καταντήσει δειλούς και άπιστους -να το κρατήσει υψωμένο μπροστά στις ατέλειωτες γενιές των ανθρώπων πάνω στη γη, ακόμα κι' όταν η ίδια από αιώνες πολλούς θα είχε πάψει να χτυπάει!

Ι.Θ. Κακριδής

4. (Ο Επιτάφιος του Περικλή) είναι κυρίως μια ανάλυση της δημοκρατίας ως μορφής διακυβερνήσεως. Αυτή η ανάλυση είναι τόσο διερευνητική, διότι ο Περικλής στέκεται σύντομα μόνο στα ιστορικά επιτεύγματα των Αθηνών ή ακόμη στους πραγματικούς δημοκρατικούς θεσμούς - τον κανόνα της πλειοψηφίας, την ελευθερία του λόγου, τις ίσες ευκαιρίες, την ισότητα όλων απέναντι στους νόμους, για να περάσει σχεδόν αμέσως στο αποτέλεσμα που εξασκούν οι θεσμοί αυτοί στο δημόσιο πνεύμα. Έτσι στηρίζει τις αναζητήσεις του σ' ό,τι έχει αναγνωρισθεί ως πρωταρχικό κύρος της δημοκρατίας,

δηλαδή περισσότερο τη μορφωτική της αξία πάνω στο ανθρώπινο πνεύμα, παρά την επάρκειά της ως μορφής διακυβερνήσεως. Ή με άλλα λόγια παρουσιάζει τη δημοκρατία σαν μια δύναμη που θέτει σε κίνηση μια πληθώρα μικροτέρων δυνάμεων, δηλαδή τις ατομικές ζωές των πολιτών, και δείχνει πως αυτές εμπλουτίζουν τη δημοκρατική πολιτεία με αποθέματα αυτοκατευθυνόμενης ενέργειας, άγνωστης σ' άλλα πολιτεύματα.

Η δημοκρατική ελευθερία στη δημοκρατία του 5ου αιώνα ελέγχεται από ένα θεληματικό σεβασμό για το νόμο και κυρίως για τους άγραφους νόμους· γι' αυτό κι οι οπαδοί της δημοκρατίας

παραδέχονται πως, με το ν' απαλλάσσει το πολίτευμα τούτο τους ανθρώπους από μικρούς και ασήμαντους ελέγχους, τους καθιστά περισσότερο υπεύθυνους απέναντι στους μεγάλους ηθικούς θεσμούς.

Ο Περικλής αποδείχνει στο λόγο του πως η δημοκρατία, απελευθερώνοντας την ενεργητικότητα και τη δημιουργική φαντασία του πολίτη ανθρώπου, έγινε αιτία της λαμπρής ανόδου των Αθηνών.

Δεν υπάρχει αμφιβολία πως στον Επιτάφιο έχουμε μια ιδανική εικόνα της αθηναϊκής δημοκρατίας και ότι μερικά από τα προνόμια που ο Περικλής αναφέρει (πλούτος αγαθών, ευεργεσίες στους άλλους κλπ.)

προέρχονται σε κάποιο βαθμό από την αθηναϊκή ηγεμονία και το εμπόριο μιας εκτεταμένης επικράτειας· δεν πρέπει δηλαδή να υποτιμούμε τον οικονομικό παράγοντα και τον πρωταρχικό του ρόλο. Παρόλα αυτά όμως παραμένει γεγονός ότι ήταν η δημοκρατία που πλούτισε την Αθήνα με τόσο πολλούς πρόθυμους και ικανούς πολίτες να αναλάβουν με αυτοπεποίθηση καινούριες δραστηριότητες που καμιά άλλη ελληνική πολιτεία δε διέθετε. Εδώ βρίσκεται η ύψιστη αιτία της οικονομικής ανόδου - ιδιαίτερα το τονίζει ο Θουκυδίδης - και του αισιόδοξου πνεύματος της προόδου, που και ο ίδιος ένωσε τον καιρό της νιότης του. Μ' αυτό το πολύ μεγάλο πλεονέκτημα

**απεικονίζει την Αθήνα καθώς
μπαίνει στον πόλεμο (431 π.Χ.). Η
δημοκρατία, όπως τη γνώρισε,
ήταν η δυναμική ορμή που είχε
φέρει την Αθήνα σ' ένα επίπεδο
πολιτισμού, άγνωστο στα
προηγούμενα χρόνια.**

M.I. Finley

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Το εικονογραφικό υλικό του βιβλίου προέρχεται από εκδόσεις διάφορων εκδοτικών οίκων τους οποίους το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο θερμά ευχαριστεί. Ιδιαίτέρως ευχαριστεί την Εκδοτική Αθηνών και το Μορφωτικό Ίδρυμα της Εθνικής Τραπέζης, από βιβλία των οποίων έχει ληφθεί το μεγαλύτερο μέρος του υλικού αυτού.

Με απόφαση της Ελληνικής Κυβέρνησης τα διδακτικά βιβλία του Δημοτικού, του Γυμνασίου και του Λυκείου τυπώνονται από τον Οργανισμό Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων και διανέμονται δωρεάν στα Δημοσία Σχολεία. Τα βιβλία μπορεί να διατίθενται προς πώληση, όταν φέρουν βιβλιόσημο προς απόδειξη της γνησιότητάς τους. Κάθε αντίτυπο που διατίθεται προς πώληση και δε φέρει βιβλιόσημο θεωρείται κλεψίτυπο και ο παραβάτης διώκεται σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου 7 του Νόμου 1129 της 15/21 Μαρτίου 1946 (ΦΕΚ 1946, 108, Α΄).

**Απαγορεύεται η αναπαραγωγή
οποιοδήποτε τμήματος αυτού του
βιβλίου, που καλύπτεται από
δικαιώματα (copyright), ή η χρήση
του σε οποιαδήποτε μορφή, χωρίς
τη γραπτή αδεία του Παιδαγωγικού
Ινστιτούτου.**

ΕΚΔΟΣΗ 2010 - ΑΝΤΙΤΥΠΑ 148.000

ΑΡ.ΣΥΜΒ. 2 -26 02 2010

ΕΚΤΥΠΩΣΗ-ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ: Ν.

ΛΙΑΠΗΣ ΒΙΒΛΙΟΔΕΤΙΚΗ Α.Ε.